Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४२५०-ग

Title शास्त्रदीपिकाचतुर्थध्यायः

Author श्री पार्थसारथी मिश्रः

Extent 26 Age १६६६

Subject पू॰मीमांसा · संपूर्णम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४२५०-घ

पूर्णतन्त्रदीपिका चतुर्थाध्यायः (पूर्वमीमांसा:)

नं० ४२५०-घ

पत्राणि २८. (सम्पूर्णम्)

ले० पार्थसारथी मिश्र:

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४२५० - घ
शास्त्रदीपिका चतुर्थाध्यायः (पू० मीमांसा)
पत्राणि २८ (सम्पूर्णम्)
ले० श्री पार्थसारथी मिश्रः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तच चाप्यत्र च प्रासादोपरि संस्थ्येतिगीयते॥

ज्योतिःशास्त्रोक्तान्याधानानक्षत्राणि। पुष्यज्येष्ठामृगरेवतीउत्तराउत्तराषाढाउत्तरा
भाद्रपदारोहिणीविशाखाकृत्तिका

समाप्ता

शास्त्रदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवकारस्य शेषस्येत्यत्रापि संबध्यते ॥ मित्तस्याशेषिणः प्रयोजकत्वेपि नैमित्तिकस्याशेषस्याप्रयोज्यत्वे
पि न क्षतिः। स्वार्थे प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यैवाध्यायार्थत्वात् १ प्रयोगविधिः ५

श्रीगणेशायनमः ॥ अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ असिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते ॥ शेषिणैव तु शेषस्य प्र
युक्तिरिति हेतुना ॥ यद्यपि न सर्वः शेषी शेषस्य प्रयोजकः तुषोपवापादेः कपालादिप्रयोजकत्वाभावात् ॥ तथापि शेषिण ए
वतावच्छेषाणां प्रयोजकत्वमिति ... प्रयुक्तिलक्षणं ... हेतुनेति तत्परमार्थः। ननु विधिरेव प्रयोजकः
सर्वस्य विधिः स्वविषयस्य प्रयोजक एव। अप्रयोजकस्य विधित्वानुपपत्तेः तेरेकरसत्वाद्विधेः। अप्रधानविधिरेव प्रयोज
कोऽङ्गविषयः अन्यतः सिद्धत्वात्। तुल्यमिदमामिक्षाविधेर्वाजिनविधेश्च द्वयोरप्यङ्गविधित्वात्। अतः किमत्र विस
ते ॥ उच्यते। सत्यं विधिरेव प्रयोजकः प्रयोजनानुकर्मे किमनुष्ठापयति कस्मिन्। किं ध्यानयनविधिरामिक्षार्थं नय
वानयनमनुष्ठापयति उत वाजिनार्थं वापि। एवं कपालादिष्वपि द्रष्टव्यं। यदर्थं वानुष्ठापयति तत्प्रयोजकमित्युच्यते
यनुसाध्यमपि साधनमन्यतः सिद्धमुपजीवति न स्वयमनुष्ठापयति तदप्रयोजकमुच्यते। यत्र विधिः क्रियायामेव
साक्षात्प्रयोजकोपि शेषणोक्तत्वात्। न च तत्र प्रयुक्तमेव विशेषणानां गीतिक्रियते यथैककपालवनीकप्रयुक्त
पदग्रहणस्य। पुरोडाशः कपालेषु पुरोडाशप्रयुक्तेनुषोपवापस्य। तत्रानुषोपवापादिविधेः परप्रयुक्तविशेषणो
पजीवित्वात्तदुद्देशेनाप्रयुक्तिरात्मिक्लुप्यते। कपालेषु श्रपयतिएककपालयन्यात्मीयानिरस्याद्यतस्तु विधयः स्वतं
कपालेकहायन्यादिग्राहित्वात्तत्वेनि प्रयोजकाः। तत्रैकं प्रयोजकं किं कस्य नेति प्रयुक्ताप्रयुक्तिचिन्ता। सर्वस्मिं
स्याध्याये क्रत्वर्थपुरुषार्थादिविचारद्वारेण प्रयुक्तिरेव चिंत्यते। तदेतत्प्रतिज्ञातत्वा यस्तु नर्भार्थोस्कसा ॥ ५ ॥

च ४ © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri तत्रतद्विषयाप्रयुक्तिशक्तिर्लुप्यतेत्यन्तरणा
न्वयः

औपादानि
क० १

दिकीर्त्तनं तेनार्थ्यैकदेशप्रमाणांतरेनीयस्याविषयत्वमस्तीतिगम्यते। अन्यथाहि नानाकर्मलक्षणं रत्नमितिवद्धेष
लक्षणं रत्नमित्येवावक्ष्यत्। अथतत्त्वद्वितीयेध्यायस्यानुष्ठानरहस्यनीयेध्यायेपरतिकिमर्थमुक्तं। वक्तुर्विवक्षावैचि
त्र्यादितिचेत्। एवमेवरूपस्यादिकीर्त्तनेप्युत्तरं॥ यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात्॥
वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणार्थमिदं सूत्रं। यद्भावनाकर्मभावप्रदर्शनार्थविधीयते तत्क्रत्वर्थं। अन्यत्
करणं फलं च पुरुषार्थः॥ अथवा फलांशस्य किं विधिः प्रयोजको नेति चिंत्यते॥ विधेयभावनाविशेषणत्वात्क्र
यादिवत्फलस्यापि विधेयत्वाशंका। रागतस्तत्प्रवृत्तिसिद्धेरविधेयत्वं। एवं वा। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते।
गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति। तत्र संशयः। किं गोदोहनं क्रत्वर्थमपि उत पुरुषार्थमेवेति। तत्र षष्ठी
श्रुत्या पुरुषार्था। क्रतूपकारित्वाच्च क्रत्वर्थमिति पुरुषार्थानैव। उपकारलक्षणादोषत्वानिराकरणात्॥ अन्या
र्थस्यापि क्रतूपकारित्वाविरोधात्। श्रुत्या पुरुषार्थमेव नित्यफलप्रयुक्तमेव न तत्क्रतुप्रयुक्तं। एवं वा। किमि
होदाहरणं। द्रव्यार्जनमेव। द्रव्यस्य प्राप्तिरित्यर्थः। येयं पुरुषस्य तेन तेन नियमेन द्रव्यप्राप्तिः। ब्राह्मणस्य
प्रतिग्रहादिना राजन्यस्य जयादिना वैश्यस्य कृष्यादिना। शूद्रस्य सेवादिना सर्वेषां दायादिनेति। सेयं
चिंत्यते। किं तत्र क्रत्वर्था पुरुषस्य प्राप्ति [struck] रुत पुरुषार्थेति। तत्र नियमस्यार्थवत्तायक्रत्वर्थोऽद्व्यसंग्रहः॥

द्रव्य १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

८ क्षामवत्यादीनामित्यत्र गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याहि-
ताग्नेरग्निर्गृहान्दहेद्यस्य हिरण्यं नश्येदाग्नेयादीनि निर्वपेदिति विहिताग्नेयादीष्टिरुच्यते । नन्वनारभ्याधीतत्वात्

पुरुषार्थत्वपक्षे हि नियमोऽनर्थकः स्यात् । प्रतिग्रहाद्युपायनियमस्तावत् द्रव्यार्जनोद्देशेन ब्राह्मणादीनां विधी-
यमानस्तदंगं विज्ञायते । स्वरूपे कार्ये वा उपयोग्यंगं भवति । सायं नियमो न तावदर्जनस्वरूप उपयुज्यते । अ-
न्तरेणापि नियममर्जनसंभवात् । अतः कार्यापेक्षया पुरुषार्थत्वे तु दृष्टमेव प्रयोजनं क्रतुप्रतिघातादि द्रव्या- र्जन
स्य कार्यं स्यात् । तदपि च विनापि नियमेन निष्पद्यत इति तादर्थ्येऽपि अर्जनस्य नियमः तदंगं न स्यात् । अतो स८
नियमविध्यनुपपत्त्यान्यद्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्थत्वमनुमीयते । तथा सति क्रतुपूर्वस्याद्दृष्टत्वान्नियतोपायम
वार्जनं तन्निष्पादयतीति कल्पनान्नानर्थकं नियमविधेः । न चार्जनविधानोद्देशेनायं नियमविधिः । विशे-
षाश्रवणात् । प्रकरणाद्यभावाच्च । तस्मादर्जनमात्रोद्देशेन विधीयमानो नियमस्तन्मात्रस्य क्रत्वर्थतां
गमयति । तस्मात्सर्वमेव पुरुषस्य क्रत्वर्थम् । एवं च क्रत्वर्थे कांतस्य हिरण्यादिसंबंधात्क्षामवत्यादीनां ख-
दिरत्ववत् क्रत्वर्थत्वात्फलं न कल्पनीयं भवति । तस्मात्सर्वं द्रव्यं क्रत्वर्थम् तथा च स्मृतिः । यज्ञार्थं प-
शवः सृष्टा इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । पुरुषार्थत्वमेवास्य प्रत्यक्षेणैवागम्यते ॥ क्रत्वर्थतानुमानेन प्रत्यक्षान्त
रं दुर्बलम् । रागप्राप्तं तावदर्जनं न शास्त्रीयं तद्गतस्य पुरुषार्थतया प्राप्तिः प्रत्यक्षेण चार्जितद्रव्यं पुरु-
षं प्रीणयत् पुरुषार्थं विज्ञायते । न तदनुमानेन क्रत्वर्थत्वं बाधनीयम् आकांक्षाविरहात् । तस्मात्पुरुषार्थं द्रव्यं ॥
२ प घं व्याख्यातुं तावत् न चाविनिर्मङ्गं नयतीति न्यायेन विधानादर्जनं न क्रत्वर्थं किं तु अप्राप्तरागवशात्समर्थयति २
स्या ह २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योदर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपातयेत् ॥ ये दास

एवं च इष्टिविधानेफलं कल्प्यं। स्मृतिमत्र । प्राशिर पु १ । यज्ञस्यापि पुरुषकार्यत्वासंभूनां तदर्थतावोधिका

क्रतुरपि पुरुषकार्यंणामन्यतमः निकार्यं नरस्य क्रत्वार्थपशुस्ययने इहसे नावान् विशेषः। ननु तस्यैवांगं। न
था च सति जीवनन्तोपानूक्रतुरेव न संवर्तेत। उपमा त्रादेव क्रतूपक्रमात्। अथवा एष सुवर्गाल्लोका
च्छिद्यते सनुपक्रमस्थानेनोपपद्येत। तस्मात्पुरुषार्थं। एवं दृष्टार्थं भवति नियमस्तु दृष्टकार्यप्रा
प्तानुकामम दृष्टार्थः स्यात्। अदृष्टमपि पुरुषार्थो जीवनविषयत्वान्नियमस्य तं देगमेव कल्प्यते येना पुरुषार्थः।
सावुपायान्तरेणार्जयन्नप्रत्यवेतीति कल्प्यते। तस्मात्पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ॥ केचित्तु नियमपवित्र
चितं प्रत्याहुः। तदयथाप्राप्यं। तथा च सति पुरुषार्थस्यापि द्रव्यस्य पूर्वपक्षेऽपि सत्त्वात् सिद्धा
न्तपक्षेऽपि ह्यामवत्त्वात् क्रत्वर्थता न सिध्यतीति तदुपन्यासो नावकल्प्यते। तथा द्रव्यार्जनप्र
क्रमादेव क्रतुप्रक्रमदोषायः सिद्धान्तिनापूर्वपक्षिणोऽप्रसापादितः सोऽपि न स्यादित्यास्तां ता
वत् ॥ ॥ नदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानभिशंकत्वात् ॥ न चेदं चिकीर्षितेत्यर्थेना
नि संबंधात्क्रियायां पुरुषश्रुतिः॥ ॥ तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमिति श्रुतं। तत्र
विचार्यते। किं क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थमिति। तदर्थं तत्किं प्रतिषेधः पर्युदासो वेति। तत्र प्रतिषेधे तथार्र
श्रुतिः शब्दः पर्युदासे तु लक्षणा। प्रतिषेधे [illegible] मार्गमाणः [illegible] ॥ पर्युदासे तु नमो
किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः उत पुरुषार्थः स्यात् [illegible] नवमारी ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वमुद्गमादिसर्वैः कार्यं उतयपासयोगं इतिलक्ती येचिंता इहलुभेदयस्पैवाशंक्यनिराकरणं ७

ईक्षणातिरि क्तसंकल्प रूपं १

ष्ठनिष्यां क्रियांतरं लक्ष्यते। प्रतिषेधेत्याख्यातेन सन्निहितामीक्षणकर्तव्यतां क्रस्यैव नञ्प्रतिषेधतीति नलक्ष
णा। सच प्राप्त्यपेक्षो वैदिकस्य सामान्यादेर्दर्शने प्राप्तिं शीघ्रमेव गच्छति। तेन यत्र कर्मांगमुद्गमादिरीक्षणं
विहितं तत्रोद्यतोऽलंपतश्च प्रतिषेधः॥ फलं च न कल्प्यं। अथापि पर्युदासस्तथापि फलकल्पनाशया क्रैसर्पी
तिप्रामेत्रमः। उपक्रमश्रुतं कर्म वा विजनपरं यतः। तदन्वयबलात्कर्मविशेषो नोत्र चोद्यते। तेन लक्षणा यो
प्यत्र पर्युदासः स च क्रतोर्बहिः स्मृतः फलाकांक्षीपुरुषार्थत्वमृच्छति। स्मृत्यादि क्रतुसंबंधे प्रमाणं नात्र
विद्यते। पुरुषापेक्षितार्थत्वं विधिना चोदबाधितं॥ साक्षादपेक्षितं तस्य फलमेव न तु क्रतुः। अतः फलार्थ
लातत्त्ववाक्यशेषादृष्टकल्पः॥ ॥ द्रव्याणि लवविशेषणानर्थकास्स्युरीयेरन्॥ ॥ स्पष्टस्वरूपा तानि चेत्सुप
क्वप्रतानिवेदशायतापुधानीति श्रुतं किमर्थं प्रधानयागहविष्ट्वनस्पादीनां विधिः उत तस्यै तैर्हितीय
दिवाक्यप्राप्तानुवादइति संशये। अर्थवलाद्विधिन्याय्यो वादमात्रे ह्यनर्थकं। यत्तशब्दः प्रकरणात्सन्नया
दिष्ववर्तते। गौणो नायुधशब्देन तत्साधनत्वया यतः। स्फ्यादि द्रव्याणि चोद्यंते पुरोडाशादिभिः सह। समु
च्चयो विकल्पो वा स्यादिति प्राप्त उच्यते॥ नह्येवाख्यातशब्दोपि स्फ्यस्तेन तराविधिः। विकल्पोपि नैव
चाप्याखुरोडाशादिभिः सह। समुच्चयोपि नैकार्थ्यालिंगयेष्टश्रुतेरपि॥ यज्ञायुधानि संभरंतीति चानं
तरं श्रुतेन विधिनैकवाक्यत्वोत्तद्वेयोयं। उद्धननादिद्वारप्राप्तयज्ञसाधनत्वानुवादः॥ ॥ तत्रैव समयतां ३
गमर्थस्य गुणाप्नत्वात्॥ ॥ उपादेयत्वनपत्यादिगतावित्यत्र विहितौ कत्वादिकासंख्या किमपतां

प्रयाजनं प्रतिषेचक्रतु प्रयोगमध्यारवोध्यदासेनादीनां यद्वर्ष्युदासेनकत्याधिकं पूर्वपक्षे
प्रकरणेन तु अदयारोप्रस्थानं निरसुध्यादिक्षणजनं संकल्पनीयमिति ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गमविवक्षितानुत्पक्ष्यांगं विवक्षितेति संशयः। तत्र पशुसाधनं गतात्स्याः समानपदरूपया। यदा तु रस्त्र यागां
गस्याविवाक्याप्रतीयते॥ दुर्बलत्वं च पशुतेर्वाक्यमित्यय हागमेकूता॥ तदभावे पियसा वैगुण्यात्तद्विवक्षितं।
उच्यते। समानप्रत्ययस्थेन कारकेणात्मसात्कृता। क्रियायेनीयते संख्यानपर्यंगपदाद्भवेत्॥ समानप्र
त्ययोपात्तेन शब्दिपदिककार्थादपि संनिहिततरेण प्रधानभूतेन चावरुद्धमेकत्वं ज्ञातिपदिकार्थमनादृत्य
क्रियांगमवगम्यमानं वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषेण संबध्य पश्चाद्दरस्थो कूहायनीन्यायेन पशुनाविशे
षणात्वेनार्थात्संबध्यते॥ नादर्शीतु यदत्र पश्येति विवक्षितमेकत्वं॥ उक्तं च। तथा पश्वंगमेकत्वं पदश्रुत्या य८
प्रतीयते। समानप्रत्ययपशुत्वाद्बलीयस्या क्रियांगतेति॥ तथा च लिंगं॥ एवं वा॥ लिंगं त्वलिं
गविपरीतलिंगे वृक्षादौ मक्षिकादौ च शब्दप्रयोगादर्शनादर्थे इत्यविवक्षितत्वाशंका॥ सिंहः सिंही
त्यादावन्यथासिद्धलिंगप्रतीतिः शब्दस्य वाचकत्वं कल्पयतीति शब्दार्थत्वात्संख्यावल्लिंगं विवक्षितं
॥ ॥आश्रयिविशेषणाभावेपि प्रतीयते॥ । उत्तमः प्रयाजः पशुपुरोडाशः स्विष्टकृद्वदस्याद्यो
शेन परकीयं द्रव्यं देवतां संस्कुर्वतः किं तं दृष्टापवतु तापूर्वार्थी अपीति चिंत्यते॥ एतस्य कर्मणोपुनर्न
मेवमेव प्रयोजनं॥ दृष्टे च संति नादृष्टकल्प्यं नापूर्वमस्त्यतः॥ उच्यते। देवतास्मरणं मंत्राः सद्रक्षेपाद्द्रव्य
संस्कृतिः॥ यागांशस्य तु नादृष्टादृते किंचित्प्रयोजनं॥ तस्मात् यागांशेन अपूर्वार्थी अपीत्युपमा यार्थाः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अर्थसमवेतमप्यमनोद्रव्यकर्मणां॥ ॥एवं तावत्स्कन्दस्य नं प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वसमाश्रित्य शोधनेशावित्यमेव
साक्षाच्छितं। अतःपरमेतद्वचस्साक्षाच्छिंसतेति॥ हेतुत्वेनतु शेषत्वाप्रोपि विचारः करिष्यते। तदेतद्वृत्तवर्त्ति
ष्यमाणविवक्षणार्थस्त्वत्रे॥ ॥एकनिष्पत्तेः सर्वसमं स्यात्॥ ॥तप्तेपयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या
मिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतं। तत्र संशयः किमामिक्षा यागेनैव दध्यानयनं प्रयुज्यते उत वाजि
नयागेनापीति। तदर्थं च किमुभयार्थमुतामिक्षार्थमिति। ततोपि पुनर्विचारयितव्यं किमामिक्षार्थं दधि
प्रयोक्तव्यामर्थान्तरं वैश्वदेवयागस्य हविः उत पयःपयवद्दधिसंसृष्टमिति॥ मधुराम्लरसामिक्षा घनरूपा
चेतनस्सा। पयसोर्थान्तरं तद्धि मधुरैकरसं द्रवं वैश्वदेवयागस्यतावदामिक्षा हविः। सा च रूप रसा
न्यत्वादर्थान्तरं क्षीराद्दध्यानयनमसंप्रयुक्तमामिक्षापाविहितं केवलं न तत्र न सामर्थ्याच्छिगादा
मिक्षार्थं स्यात्॥ सामर्थ्यं च वाजिनेप्यस्तीति तादर्थ्यमपि प्रयुक्तं। अतत्र भयपत्रयुक्तमानयनमिति॥
॥उच्यते॥ पयस्तदापराम...ष्टं वैश्वदेवं विधीयते॥ मंत्रवर्णाच्च पयसो हविष्ट्वमवगम्यते॥ पयस्त्व
नदुवापेक्ष...रसमात्रनिमित्तत्वं॥ पयस...दधनीस्ततमामिक्षेत्यभिधीयते॥ आस्तां तावदामिक्ष
पदे सा वैश्वदेव्यामिक्षेति पयसश्च रूपरामृष्टं तद्धविः स च पयःपरामृष्टमिति। तद्धि पूर्ववाक्य प्रधा
नास्तेन प्रकृतं तादर्थ्येनानयनं विधानात्। रूपं तादर्थ्यं। आनयनं हि कर्मकं। पदानीयते तत्तपमंकर्मी ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रयोजनं स्वर्गेष्वेव वाजिननाशात्पुनर्दध्यानीयतदुत्पादनं। सिद्धांते तु प्रयोजकत्वाद्वाजिनस्य लोपो दध्यानयनस्य।
वाजिनयजेस्त्वर्थकर्मत्वाल्लोपानुपपत्तेराज्येन समापनमिति ७
यत्तु सान्नाय्ये तद्द्वितीयं करोति। तच्च ह पयः यद्यप्रथमेन कर्मणा व्याप्यमानं प्रधानं प्रधानपरामर्शि च सर्वना
मनि तच्छब्दः पयएव विश्वेदेवैः संबध्नातीति तस्य हविः। तथा च मंत्रः। जुष्टं तां युञ्ज पयदति। पयएव घनी
भूतमामिक्षा सामिक्षापदे निस्यानुवादः। तत्सामानाधिकरण्यालोपेऽपि स्त्रीलिंगतापि निस्यानुवादए
व। तत्पयस्त्वं द्रवापेक्षं रसविशेषमात्रापेक्षं न तत्तापेनापि सान्द्रीभूते पयसि पयस्त्वप्रतीतेः। यस्त्वा
ल्लोपसेः ससंस्कारकस्य दध्नो न तत्तावामिक्षापदस्या निषेधः। पस्त्वत्र मधुस्रपयो त्रः तदपवामि
क्षा पयः प्रतिनिर्दिशाकुलच्छब्दसामानाधिकरण्यान्मंत्रवर्णाच्च। तस्मात्पयएवामिक्षा विश्वेदेवया
गहविरिति वैश्वदेवयागप्रयुक्तमानयनं न वाजिनयागप्रयुक्तं॥ ॥ पदार्थस्य प्रयोजकत्वेनयनस्याप
वर्गलात्॥ ॥ एकहायन्या क्रीणातीति सत्त्वस्य रूपने। षड्भिरन्यतुनि [illegible] सममयदस्य चेयुंडज
ल्लिनाग्यकृति। प [illegible] हिंहविधानेन्द्राचांप्रवर्त्तयेयुस्तर्हि तेना [illegible] मुपांज्यादिति॥ तत्र संशयः। किंप
देन दक्षोप्यजनं सम्मम [illegible] रसाध्यन दृष्टमिष्येकहायनीनयनं तेनापि प्रयुज्यते उत केपार्थमेव
नयनं तेनैव प्रयुज्यत इति। तत्र धंघानयनसाध्यत्वाद्वाकोचाव्यवृषाघघा। संनिधाना असाधी
संतत्थेवपदेशात्। दध्यानयनमामिक्षासंयुक्तं न वाजिनेन। नयनं तु द्वाभ्यामसंयुक्तं। द्वयोरपि सं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रयोजनेहृदयपक्षेप्याबादोपदपातेपांस्यसंभवात्तदर्थंपुनर्नयनं।सिद्धांतेनुयागकर्मणो

पुरोडाशे ४ प्रयोजकत्वान्नयनलोपेपि अंजनस्यस्वसाधनपांसुप्रयोजकत्वाद्संस्कृतपांसुनि वृत्तः ॥

स्तकरणमितिर २

॥ स्मा०॥ न्न १

संनिधानात्प्रयोजनत्वाद्यपनस्तावद्वा विशेषः॥नैवंतृतीययानावक्रुकयाथैवैकहायनी॥यदर्थालानुदर्थस्यानत्सं

निधानात्पनसाध्यत्वाच्चाविशेषः॥नैवंतृतीययानावच्छेकयार्थैवैकहायनी॥यदर्थालानुदर्थस्यनत्सं ... ॥अर्था

त्काराभकोनयः॥नयनस्ययदर्थत्वात्सदकर्मप्रयोजकं॥परार्थानुष्ठितेनतुपदकर्मापिजीवति॥॥पुरोडाशकपालेनतुषानु

त्निधानकर्मवत्तविधत्वासंयोगस्यनन्विमित्तत्वात्तदर्थंहिविधीयते॥॥पुरोडाशकपालेनतुषानुपवपतीत्यत्रनसंपद

पवपतीतिकपालेपुरुषपपतीतिश्रुतं॥तत्रसंशयः किंपुरोडाशश्रपणंतुषोपवापस्यप्रयोजकंकपालस्यतृतीयया॥निर्वि

याजकंकपालस्यजनतुषोपवापोनप्रयोजकइति।तत्रोपवापश्रपणत्वकपालस्यतृतीयया।पुरोडाशश्रपणे

वात्मतः सोपिकपालस्यप्रयोजकः॥नस्यमस्तितदंगत्वेनतथापितत्प्रयोजकः।पुरोडाशश्रपणे

स्यकपालस्येहचोदनात्।पुरोडाशार्थेनोपात्तमात्सादितंचकपालंतुषोपवापेचोपात्तेनकपा

त्तमात्रं।नचप्रयुक्तस्यपुनःप्रयुक्तिःसंभवतीत्यप्रयोजकस्तुषोपवापः॥॥पक्षावनात्तंसाधको

हितत्राकृतेरकर्मत्वं॥॥अग्नीषोमीयपशुमालभेतेतिप्रकृत्यहृदयस्याग्रेवद्यतिअथजि

ह्वायाअथवक्षसइतिश्रुतंतपाशकसंप्रविध्यतित्वाहितेनिरस्यतीतिश्रुतं।तत्रसंशयः॥

किंहृदयादिशाकंत्वाहितंचद्वयमपिप्रधानंतस्यप्रयोजकंउतहृदयाद्येवेति॥तत्रयत्रपशो ॥५॥

रस्यवयानुप्रवक्तनत्वंवद्याविशेषादुभयंप्रयोजकं।नैवं।यागार्थःपशुःसत्वाहविःप्रकृति

त्वाद्वपाथेननिगिता योनवदर्थमन्यःपशुरालभ्यःसिद्धांतेप्रतिपाद्यागावादृष्टो

प्रयोजनेपूर्वपक्षेहृदयाद्यर्थाल © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri योनिरसनादेरिति १

प्रयोजनेपूर्वपक्षेपांसुसाध्यत्वाद्बात्प्रयोजकत्वं॥॥सिद्धांतेपुरोडाशाभावेपि ...

प्रयोजनं पूर्वपक्षस्य सदाद्ध्यां तरेण स्विष्टकृत् सिद्धांते प्रकृते नैव तन्नाशश्चाज्येनेति १०

३।२ नी ४

भावतः। हवींषि हृदयादीनि तैरेवातः प्रयुज्यते। यद्यपि हृदयादिवाक्ये पशोरवदानं यागार्थतया
श्रूयते। तारूप्ये वनस्पतिस्विष्टकृद्विलसनस्य वणा न किंतु हविः प्रकृतित्वेन हृदयादीनि हवींषि नान्या
दृतिरित्यामेक्षितं। अतस्तद्वपरवपयोः प्रणाल्पतः श्राद्ध क्षोहि न कर्मेतु प्रतिपत्तिमात्रं॥ एतद्रुत्राद्धय्यं
वासनो विद्यमानसंयोगात्॥ ॥ उत्तराघारत्विष्टकृते समवर्धेति स्विष्टकृन्नकिंतु नैरादौ पुरोडा
रन्ययोः। शयोः प्रयोजकः। तत आग्न्यादिप्रयुक्तोपजीवीति संग्राये॥ नाग्न्याघर्षस्य हविषोदेवतान्तरसंगतिः।
क्षत्वालन्यहविस्तस्मादेव घेनोत्तराहतः॥ उच्यते। उत्तराहादित्राह्मणो साकांक्षा घार्षित्वधायिनो।
नापक्षत्वणीयसंबंधात् यागधीध्यवसीयते॥ उत्तराह्नादित्राह्मणे त्वातं जेणाद्धवाचकाः॥ स्व
के वचन प्रतिसंबंधीश्रूतोऽस्योत्तराहादितिते न विनालाकांक्षवचनं सकृनसंबंधेन निराकांक्षी भ
वति। प्रकृतं चाग्न्यादि प्रयुक्तं हविरितितदुत्तराहं न रणादप्रयोजकत्वं॥ अतस्तापस्यापमासंबं
धो वचनात्प्रतिपत्तित्वाच्चाविरुद्धः॥ ॥ अविधार्षविप्रकर्षादनुयाजवसा तत्स्यात्॥ ॥
वाजपेये ऋतुपशावः प्राजापत्याश्च प्रातः सवने तेषां प्रक्रम्यते। पर्यग्निकरणां तेभ्यः प्राजाप
त्यानामालंभस्योत्कर्षः श्रूयते। ब्रह्मसाम्न्यालभंत इति। ऋतुपशावः प्रातः सवन एवालभ्यं
नवपाग्नीषोमीयविधिचारसंभवः [illegible] © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri तद्विषयलिंगदर्शनानुरोधेन ३

स्तोत्रशस्त्राधिकरणेनुविधेयलक्षणानेस्कंदं हहुअविधेयेहविःपदसंबंधिविशेषरूपे

किं १

तेप्रयाजाश्चतत्रैवानुष्ठिताः प्रक्षेतानप्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिश्रुतं न दिह प्राप्तं संदिह्यते। आन: ॥प०॥
सवनानुष्ठितानां प्रयाजानां त्रीणां माध्यंदिनकाले प्राजापत्यस्य पात्ति घारणाय धारयितव्यः नहपेंच पात्रां
नरमुत्पादनीय जुहोत्याप्तन स्यादुतनेति। तदर्थं च किं हविःसंस्कारार्थमभिघारणं उत प्रयाजशेषस्य प्र
तिपत्तिरिति। संस्कारत्वे प्राजापत्यसंस्कारो मा विलोपीति घारणं स्यात्। प्रतिपत्तित्वे तु सन्निहिता
स्ववत्रत्वनुपभृद्वपात्तु तत्सिद्धेर्न घारणं। तत्रोपयोक्ष्यमाणानां द्वितीयायाभिनानया। हविषामेव सं
स्कारेण शेषस्य विपर्ययात्॥ उपयोक्ष्यमाणसंस्कारो ह्युपयुक्ते संस्कारादृष्टीतिः। हवींषि तथा
शेषस्य प्रयुक्ततः किंन स्यसंस्कारेणा द्वितीयया वहविषामेव प्राधान्यं न शेषस्य विपरीतविभक्ति
निर्दिष्टस्य तस्मात् न्यायतः प्राबल्यस्य हविःसंस्कारोभिघारणं। तसमेवं तथापीह शेषस्य प्रति
पादनं॥ न्याय्यं दृष्टार्थत्वात्तत्त्वादृष्टस्य पादृष्टं कल्पनात्॥ शेषस्य प्रतिपत्तिरपेक्षितानाद्दृष्टोऽभिघा
रणं दृष्टार्थं भवति। हविःसंस्कारस्य तेपेक्षितो ऽदृष्टं कल्पेत। नच दृष्टे संभवति तं घुक्तं॥ अतः प्र
याजशेषं हविष्षु क्षारयतीति वाक्यार्थः। हविरभिघारनियमात्तत्संस्कारोपि गम्यते। तस्माद्बृमयसं
स्कारः स्विष्टकृत्स्त्रवाकवत्॥ ॥समानयतनं तु मुख्यं स्याल्लिंगदर्शनात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयो ॥६॥
राज्यग्रहणं प्रकृतस्याग्रयतेप जुहोतं गच्छनिप्रयाजेष्यस्तत्पदुपभृतिगच्छति प्रयाजानुयाजे स्व
[illegible] नास्ति ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दतआहहविरिति। एवं च हविषामुद्देश्यत्वाद्विवक्षितैव संख्या ३

चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवंति नत्वत्रानुयाजान्यप्यन्न भवती सातिथ्यायां दर्शनाच्चतुर्गृहीतस्य १

यत्र २

स्तद्द्विति । तत्रयानि हायेडो बर्हिः प्रति समानयति जुहूमोपभृतेमिति तत्र विवादः । यदेन चतुर्थप्रयाजेोप
भृते समानयनेन तत्किमोपभृतस्याज्यग्रहणस्य प्रयोजकं उत नेति । तदर्थं च किमुपभृते प्रयाजार्थमा
ज्यं तस्येदं समानयनं । उत यदनुयाजार्थं तस्येति । तत्र सर्वार्थं हि प्रयाजार्थमविशेषाद्द्ध्रुतेः । स
वाद्दौ तत्समानीतमिदानीं नोपभृत्स्यद्दः ॥ प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्दि सविशेषश्रवणात् सर्वप्रयाजा
र्थमोपभृतं प्रयाजे शब्दाच्च विपरीतश्रवणात् अनुयाजश्राद्ध सर्वपाविशक्तिः सानुषङ्गाते प्रयाजेभ्य
इति । तत्रस्य बहुवचनात् सर्वार्थं न चतुर्थोत्तमयोरेव । अतः सर्वप्रयाजादौ आनीत [illegible] मिदा
नीमुपभृति नास्ति । केवलानुयाजार्थमेवास्ति । तस्येदं समानयनं अनुयाजप्रयुक्तं संस्कार [illegible] स्य६
त्वात् प्रयोजकं । उभयोरपि जोहवोपभृतयोः सर्वप्रयाजविषयपारेकार्थत्वाधिक्यः ॥ नच्यते समा
नयनमुद्दिश्य कालमात्रं विधीयते ॥ अदृष्टकल्पनानेकविधानं चान्यथापादेवम् । यदुपभृति प्र
नयनमुद्दिश्य कालमात्रं विधीयते ॥ अदृष्टकल्पनानेकविधानं चान्यथापादेवम् । यदुपभृति प्र
पाजार्थं गृहीतं तस्य प्राप्तमवजुहूमानयनं अनूयकालमात्रं विधीयते । अनिहायेडो बर्हिः प्रतीति
तथाह्यल्पार्थं विधानं दृष्टार्थं च समानयनं भवति । अनुयाजार्थं स्वल्पदृष्टार्थमत्यंतापूर्वसारयोवि
धीयते । तस्य च कालद्वयसनेकार्थविधिदोषादृष्टकल्पनाच स्यात् ॥ अतः प्रयाजार्थस्येदं समानयनं

प्रयाजार्थयोर्गृहीतयोः ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्रुवां तेन जोहवेन त्रीन्प्रयाजानिष्ट्वा चतुर्थार्थं सर्वमौपभृतमानयंतीति

प्रयाजद्वयं कर्त्तुं क्रियतइति प्रयोजकमेवास्य। प्रयाजानुयाजेभ्य इत्यविशेषश्रवणात् लिङ्गबलादुपरितन
प्रयाजद्वयविषयं उपसंह्रियते। एवं च जौहवमाघारामेवत्रयाणां भवतीति विषयभेदात् समुच्चयः॥॥ नच
त्यन्त्रिंशद्विकल्पः स्यात्॥॥ चतुर्जुह्वां गृह्णाति स[illegible]ष्टानुपपत्तिं वक्तुं ध्रुवायामित्यसंयुक्तान्याज्यानि सर्वा
र्थानि कमविशेषेण सर्वकार्योपयोगीनि नत जौहवं प्रयाजार्थं औपभृतमनुयाजार्थं। अथवा जौहवं प्रयाजा
र्थमौपभृतमनुयाजार्थं ध्रौवं तद्व्यतिरिक्तविषयमिति संशये सप्तावविशेषेण सर्वार्थप्रतिपाद्यः। अ
वयुत्यानुवादस्य प्रयाजाद्यर्थतावचः॥ यदि जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्त[illegible]दिति वचनात्केवलं प्रयाजा ना ६
र्थं स्यात्। ततो यदुपभृति अनुयाजेभ्यस्तदिति वचनात् यद्यपि केवलानुयाजार्थं प्रसज्येत। अथ तदनु
वादमात्रं प्रयाजवाक्यमपि तथास्तु अविशेषाद्विसेत्तावानत्र प्रथमः पक्षः। नानर्थक्यं वचो युक्तम
र्थवत्वस्य संभवे। तेन जुह्वां प्रयाजार्थमितरार्थमुपेतरत्। नहि प्रमाणबलादायातमनिष्टमिति श
क्यमुत्स्रष्टुं। अतो भवत्यौपभृतं केवलानुयाजार्थं जौहवं च प्रयाजार्थमिति द्वितीयः पक्षः॥ जौहवस्य प्र
याजेकशेषत्वं मुक्तमीरितं। अनुयाजेकशेषत्वमितरस्य नष्टं स्यात्। यदुपभृति [illegible]नुयाजेभ्यस्तदिति व
चनादुभयार्थतेतत्। अनुयाजेभ्यस्तदिति वचनं अवयुत्यानुवादः॥॥ नद्धसंख्यश्रवयात्॥ ॥ अष्टा ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रयो॰ पृ॰ आग्निध्यादावनूयाजाभावेपि अष्टगृहीतमेव सिद्धंतिचतुर्गृहीतमिति ८

वि॰ धि॰ ४

वुपभृति गृह्णातीति किमष्टसंख्येयग्रहणविधिः उत चतुःसंख्याग्रहणाद्वयविधिरिति विचारः। विधीयतेऽष्टसं
ख्याकं ग्रहणं स्रूयते हितन्। लक्षणेन तु चतुःसंख्याद्वयमत्राष्टसंख्यया। न च श्रुतिसंभवे लक्षणा युक्ता। चतु
र्गृहीतं जुहोतीति सामान्यवचनं प्रयाजानुयाजेषा: विशेषतोऽष्टगृहीतविधानात् बाध्यते॥ उच्यते॥ चतुर्गृ
हीतं होमांगं अष्टसंख्या तः पुनः। ग्रहणोतन होमांगं चतुष्ट्वबाधनेन सं॥ १। ननु ग्रहणस्य होमार्थत्वात् सा
र्थानुत्वार्थ तां प्राप्य बाधः स्यात्। केवलं ग्रहणांगत्वे हि अष्टसंख्या निष्फला स्यात्॥ उच्यते॥ प्रधानां
गं चतुःसंख्या ग्रहणांगमितरा पुनः॥ प्रधानांगं च तांगांगमलं भवति बाधितुं॥ तेन यमष्टसंख्या प्रधानांगभूतां च
तुःसंख्यां बाधितुं अशक्नुवंती ग्रहणमात्रांगतां चेति फलत्वात् नासौ दयंती चतुःसंख्याद्वयलक्षणार्था वि
धीयते॥ ॥ ॥इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥
स्वरुस्यानकृतिष्पत्तिः स्वरुमन्त्रादर्शनात्॥ ॥अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते॥ यूपस्य स्वरुं करोति। स्वरुणा पशुम
नक्तीति। तत्र विचारः। किमयं स्वरुः पृथक् निष्पन्नः छेदनादीनां यूपधर्माणां खादिरादेः स्वरुस्य प
योजकः उत यूपमनु निष्पन्नः शकलो गृहीतव्य इति॥ तदर्थमिदं वि चार्यते। किं स्वरुः कर्तव्योत स्वरूपमात्र
नाविधीयते तस्यास्य कुरुतेति कर्तव्यता कांक्षायां यूपस्य स्वरुमित्यनेन यूपशब्दो लक्षणया खादिरादि ति २
रसंस्करणत्वेन छेदनादीनि कर्माणि इति कर्तव्यतात्वेन समर्पयति। तथा सत्यस्य स्वरुणा पशुमनक्तीति विनि

ती ३

प्र॰ स्वरुः १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा०टी० ते१ ननुवक्ष्यमाणेयः प्रथमः शाकलः परापतत्स स्वरः कार्य इति शाकलश्च लेकदेशत्वेनोत्तरार्द्धेन
दर्शयोजनकत्वं स्यात् नानानान्यस्य दृष्टस्य स्वरूं करोतीति दृष्टान्तर निषेधोत्स्वरूपयोरेकप्रस
क्तिकत्वेनतदुपपत्तेः ६
मुच्यतेऽनुतत्वनेनवाक्येनजंजनसाधनं स्वरूरिसवगम्यते कुतोसावुपादेयः सपेक्षायां पूर्वस्यस्वरूमित्य
नेनपरस्वरूमुपादानेन पूर्वपादिनि विधीयते॥ तत्र करोति पाचिनावाचीसाच कसाविधीयते। वाक्या
र्थविधिरन्याय्योत्तलक्षणाचान्यथाभवेत्॥ अंजनसाधनत्वेन अवगतस्यहि स्वरोरर्थं प्राप्नमादानं
मन्त्रस्य पूर्वपादिनिविधौवाक्यार्थविधानं करोतिस्मा मन्त्रप्रादुर्भाववचनः सन्ननुपादानेलक्षयेत्॥ स्वरूपा
वनाविधिस्तस्य साभवति। करोति मन्त्रोपसंहति सपदव्याप्यः नस्या मन्त्रकरणेऽपि कर्त्तव्यतास्ववाक्यग
तेन पूर्वत्रावदन समर्पणत्वरति प्रयोजकः स्वरूः॥ नेवं॥ वक्ष्यर्थविधिरेवं स्यान्नुत्यशब्दस्यलक्षणा॥
अन्यार्थविधिरस्मात्कजघन्यस्य च लक्षणा॥ स्वरूभावनामाहिकरयेतिकर्त्तव्यताविशिष्टार्थविधि
धीयमानायां अतिप्रायादैरविरोधप्रमाणविधानं। मुख्यस्य चपूर्वप्रावदस्यलसहोलक्षणा। न
त्यक्षेजघन्यस्य च करोतेः। प्रासस्वरूपादानानुवादेनपूर्वानुनिषेधनं प्राकलस्यनुपादानादप्रय
जकः स्वरूः॥ ॥शाखायांतत्प्रधानत्वात्॥ ॥शाखामधिकृत्यप्राचीमाहरतीतिश्रुतं। नत्रकिमयं
दिग्वादःउतशाखावादइतिसंशयः॥ तत्रोच्यते स्यादिग्वचनःशब्दःशाखायांलक्षणाभवेत्॥ अ
र्थव्याप्तिविधानानुशाखावादेऽपिनिश्चयः॥ प्राचीमाहरतीति बाहर्त्तव्यवचनःप्राचीशब्दः ८
हे१ दिग्युक्तिश्शाखाकिर्वी प्र० प०ः स्वरूनाणेपूर्ववत्स्वणादिनाखाद्विरादिरेवासाधः
सिद्धान्तयेनकेनचिल्लौकिककाष्ठेनांजनं पक्षः ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नचत्राक्यादिगाहर्तुं। अथ यदि शां प्रत्याहरतीत्युच्यते प्रतिशाखाद्याहार एव दोषः। अन्नतः शाखापदस्या
मानाधिकरण्यात् शाखावादएवायं। वृक्षस्य याप्राची शाखा तामिति॥ ॥शाखायां तत्र धानस्यां
स्यादुपवेषेण विभागस्याविषम्यात्॥ ॥शाखामाछिनत्ति शाखामाहरति। मूलतः शाखां परिवा
स्यनुपवेषं करोति। उपवेषेण कपालान्युपदधाति। शाखया वत्सानपाकरोतीति श्रूयते॥ तत्र संशयः॥
किं शाखाछेदनाहरणपरिवासनानां वत्सापाकरणं कपालोपधानं चद्वयमपि प्रयोजकं उत उपधा
नमप्रयोजकमिति॥ तदर्थमिदं मूलकार्यमपि छेदनादिकं तन्त्र अन्यार्थमेवेति। तत्र शाखा शब्दः स
मूलस्य नाग्रमात्रस्य वाचकः॥ छेदनादि च शाखार्थं तेन तस्मात् प्रयोजकं॥ शाखां छिनत्तीति द्विती
यया शाखार्थं छेदनादिकं॥ द्वयमपि मूलमग्रं च सहैव शाखा शब्देन विधत्ते॥ नाग्रमात्र॥ अतोप्युप
पवे[illegible]स्य मूलस्य कार्यं उपधानेप्यग्रे अग्र कार्यं वत्सापाकरणादिके तयोरुभयोरपि छेदनादिकं अंगप
रिवासनेन द्वयोर्विभागार्थं॥ तस्मादुभयं प्रयोजकमुच्यते। मूलोपादान कृत्स्न परिवासनं युच्यते॥
तदग्रस्य न मूलस्येत्यग्रांशं परिवासनं॥ तद्विशेषणा मूलत्वान्मूलस्यापि तद्दर्शिता॥ अन्यार्थेन तु
मूलेन कपालमुपधीयते॥ यद्यपि छेदनादि वाक्ये समूलमग्रमाचष्टे शाखा शब्दः परिवासन वाक्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र०पू० पौर्णमास्यां वत्सापाकरणमावेपि उपवेषार्थं शाखासाधासिद्धौ तेनासाधाकोऽपि कुकाष्ठेनचो
पध्यानमिति। तथोपधानासाङ्गुपवेषनाशेपि १०

स४

नुजन्यमेवंमूलतःपरिवासनंहितत्रविधीयते। नपरिवासनमात्रं नचमूलस्य मूलतःपरिवासनं संभवती
सम्यमेवपरिवासनवाक्ये शाखाशब्देनोच्यते।। तदर्थंचपरिवासनं। परिवासनविशेषणं चमूलतदग्रे
णाग्रार्थमेव। समूलस्यच छेदनमाहरणं वकृपनाम मूलतःपरिवासनं शाखायाः स्यादिति एवमर्थे
नचानाहृते मूले मूलतःपरिवासनं संभवति। तस्मात्परिवासनं समूलमाहरणं छेदनं च सर्वम
यकार्यार्थे।। नचपरिवास्येति श्रावत्यादुपवेषकरणार्थं परिवासनं।। वाक्यसंयोगात् तीयस्या
द्वितीयया शाखाभिधानात्प्राधान्यावगमात्। उपवेषं करोतीति साकाङ्क्षं अन्यार्थमनुनिष्पन्नेन
मूलेन निराकाङ्क्षीक्रियते। करोतिस्य पूर्ववत् आदाने वर्तते।। यत्तु दृष्टमन्यार्थपरिवासनानु
निष्पन्नं तत्कपालोपधानसाधनं यावगतोपवेष लेनप्यादत्तेऽहं इति शाखांपरिवास्य मूल
तनुपवेषं करोतीत्यन्वयः। येन मूलस्योपवेषार्थता लभ्येत।। व्यवहितकल्पनाप्रसंगात्।। तस्मा
दन्यार्थत्वाच्छाखावस्यतदेव प्रयोजनं।। ।। हरणं तु जुहोति योगसामान्याद्व्यापानाचार्थशेषत्वात्।। ।।
स्तनवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति हरति यागोऽमात्रं वर्णिकादेवताविधिरिति छिन्नं।। इदमपरं स्क्रियते
सहशाखया प्रस्तरं प्रहरतीति। तत्र संशयः। किं शाखाप्रहरणं शाखायाः प्रयोजकं अर्थकर्मा तत
प्रतिपत्तिः प्रयोजकमिति।। तत्र प्रस्तरतुल्यत्वात् शाखायागस्य साधनं।। निर्वापवच्चहरणं याग १

उपवेषार्थमनुत्पादनेऽपि प्रहरणं प्रतिगुणकृतत्वा
त्स्य युक्त्योत्साधेत्याक्षिप्य तस्य प्रतिपत्तितया अ
प्रयोजकत्वान्नोत्साधेति समाधातुमिदं एतेन प्र
जनमप्युक्तं पूर्वपक्षयोः ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्या ४

प्रस्तरेणाति ज्ञातकालेऽनिर्ज्ञातकालायाः शाखायाः कालं प्रयच्छन् वचनतो गुणभूतद्वृत्ति तत्र द्वितीयार्थात् तृतीयार्थो । शा
खायां च तृतीया द्वितीयार्थो । तेन प्रस्तरेण सह शाखा प्रहर्तव्या इत्यर्थः । इति सर्वस्य त्रयस्य चतुर्थ

स्येवोपलक्षणं । प्रस्तरप्रहरणेनात्र यागः स चार्थकर्मतत्साधनत्वतः प्रस्तरः शाखा च सहश्रुत्या प्रस्त
रेणासमानो गम्यते । ननु सापि यागं प्रति गुणभूता हरतिश्च विवक्षिते निर्वापालम्भादिवद्यागो
पलक्षणार्थः ॥ तस्माच्छाखाप्रहरणं होमार्थकर्मेदं यत्कर्मसंयोगन्यायादिति प्राप्ते निषीयते ॥ या
गो यदि सहत्वस्यात्स्यात् देवहरतो नुतत् ॥ न त्वप्रतिपाद्यता प्रस्तरस्य तयैव सा ॥ स्तत्रनाके न प्रस्तरं
प्रहरति तत्र मां त्रवर्णिकं देवताविधिवत् यागः कल्पितो ननु प्रहरति पाग वचनैः । अत्र तु हरणमा
त्रं मन्त्रेण सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति । न च हरणे तत्र वाक्यः सोऽपि नम्येन मान्त्रवर्णिकं विधिवत्त्वात् यागः
स्यात् ॥ तस्मात् हरति मात्रे शाखया सह भावाहरतो च प्रस्तरस्य प्रतिपाद्यता शाखाया अपि प्रति
पत्तिः । यथाहरतो सह त्वावे प्रतिपत्तिर्न गुणत्वं शाखाया तथा पञ्चेव वक्ष्यते ॥ अत्र तु हरता वेव सा
हि संनयागस्यैनावहित्वं ॥ ॥ इत्यसंयोगात् प्रणीता नामाज्यवेदिस्याग स्यात् ॥ ॥ दर्शपूर्ण
मासयोरपः प्रणयतीति प्रयोजनासंयुक्ताः प्रणीतास्तु त्वाघर्तत्र श्रूयते ॥ प्रणीताभिर्हवींषि संयौ
तीति तथा तवेदि प्रणीता निनयतीति ॥ तत्र संदेहः । किमासां संयवने निनयने च उभयं प्रयोजकं
उभयार्थाः प्रणीताः उत संयवनार्था एव । नेह वप्रयोजकं निनयनं प्रतिपत्तिरिति । तत्रास्त्रानावसंयो
गात्केम र्थक्यान्नित्ता षिणीः ॥ स्वीकुर्वातेन भवतस्मादुभयापास्त्रदुच्यते ॥ हविः संयवने ना सोगुण
पादांसाधिकरणेन पौनरुक्त्यं ... प्रतिपत्तित्वमिह योगसाहित्याज्ञावमा

चेंवकुमुपजीवितमिति भावः ६

देवता६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कि द्वितीयानुरोधेन चतुर्थी षष्ठ्यर्थलक्षणार्थत्वेन तस्येत्यलमित्यादि वचनेयो तचतुर्थी
कथा २ विरोधादेव द्वितीयानीप्सितकर्मार्थत्वेन हिरण्यमात्रेयायेति वक्तव्येति संशयप्रसूते
य १ संशयमाह किमिति ४ ती ४

भावस्तृतीया द्वितीययानियमेन प्रतिपत्तिर्विधीयते न यज्ञावसंयुक्तानामपि प्रयोजनेन प्रयी
नानीकर्म [illegible] पि का षिणीनोत तीय यासंपवनार्थसंश्रीयते। निनपुनर्नु द्वितीयास्थानात् सामेव प्र
तिपत्त्यर्थम प्रयोजनकं॥ ॥आसन्न वृमैत्रावरुणाय दंडं प्रदानं कृतार्थत्वात्॥ ॥दीक्षितस्य दंडप्रदान
विधाय पुनराम्नायते॥ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छति। किं मैत्रावरुणाय दंडप्रदानं दंडस्य
प्रयोजकं उतार्थकर्मेन न प्रतिपत्तिकर्म अप्रयोजकमिति॥ न च द्वितीया कृति संयोगात् गृहतार्थस
न्न धारणो। मैत्रावरुणा हस्तस्य प्रक्षेपः प्रतिपादनं॥ दीक्षित धा[illegible]रणोक्ता तार्थ दंडः प्रतिपत्तव्यः
द्वितीयया चतथा धान्ये मैंगम्यते न दानस्य। अतो मैत्रावरुणहस्ते प्रक्षिप्यते॥ उच्यते। चतुर्थी
संप्रदानत्वं प्रज्ञा स्वकरवगम्यते। कर्मणा यमभिप्रेति संप्रदानं न दृश्यते॥ तेन क्षीयमानेन दंडेन
निक्षेपमाणस्तन्मैत्रावरुणास्य न स्वधानं दानं उपयुक्तस्य संस्कारादुपयोक्तव्य संस्क्रिया॥ गनी
पत्नी प्रज्ञास्तत्व दृष्टेन प्रयोजनं॥ स्त्रियाहिप्रैषानुवचनेन कुर्वतः आलंबनत्व वन्न दृष्टाय
च च दंडं इति मैत्रावरुणार्थे दंडं [illegible] दानं प्रयोजकं दंडस्य इति [illegible] अम्नीषोमीय [illegible] विकारेति
स्तूपज्ञो असत्यपि दीक्षितेन मैत्रावरुणार्थे न दंडोपादानसिद्धिः॥ ॥ कृतोपनसंयुक्तेन दर्शित
ॐ द्वितीयात्तथायुक्तं चानीप्सितमिति भविष्यति। अप्रसक्त म वदि अतिव्याप्त्य
यः कस्मान्न भविष्यति। [illegible] मेना पूर्व इत्युक्त [illegible]
दंडकर्मकोक्ते [illegible] मैत्रावरुणस्य संस्कारः न दंडसाधनके न दानेनेति वैषम्यं। ४

न ५

१०१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्कृतिहेतुत्वात्तस्यार्थोनरगमनेशेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ कृष्णविषाणयाकंडूयनंतनिविधायश्रू
यते। चात्वालेकृष्णविषाणांप्रास्यतीति ॥ तत्रसंशयः किंचात्वालेप्रासनमर्थकर्मेत्र प्रतिपत्तिरिति।
तत्रनद्रव्यस्यकृतार्थस्यसंस्कारेणप्रयोजनं। प्रतिपत्तिरतोनयथापिडास्विष्टकृदादिच। चात्वालेप्रा
सनमिडात्तप्राशित्रांस्विष्टकृदितिसमाप्य किंचित्कृतुकरद्रव्यास्यकर्मेतत्सर्वंअर्थकर्मनिर्देशेनार्थे
संस्कारेणप्रयोजनाभावात्। उच्यते। कृतार्थमपिद्रव्यमाकीर्णंकर्मसुततः। प्रतिपत्तिमपेक्षते
तत्तद्विधानमतोवरं। अपेक्षिततयाप्रतिपत्तिविधौनिश्चितेतद्वलादेवतल्लोपेनिर्दिष्टमपिप्रयोजनं
विपद्यतइतिकल्प्यते ॥ ॥ सोमिकचकृतार्थत्वात् ॥ ॥ वारुणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयंतीतिवि
धायपुनराम्नायते। यत्किंचित्सौमलिप्तंतेनावभृथंयंतीति। किमवभृथसाधनंसौमलिप्तं तत्तजव
भृथदेशेनयनमस्यप्रतिपत्तिरिति ॥ तत्रावभृथशब्दत्रुसाकर्मात्तिधीयते। तत्साधनतयासौ
मलिप्तमनुक्तं तत्रीयया। देशोवभृथशब्दस्यपदन्नोलक्षणाभवेत् ॥ सौमलिप्तंहविष्ट्वेनचावघते
भृथंप्रति ॥ उच्यते ॥ तत्सन्निवाक्यविहितपुरोडाशावरोधतः। हविष्ट्वेननसंबंधः सौमलिप्तंनतद्र
क्षयात्। यंतीसनेनसौमलिप्तावभृथपयोः संबंधविधौसति अस्यंतंयाकस्यात् ॥ उद्दिष्टस्यसौम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्तिसंतु यामं मात्रं विधीयते। यालभ्योऽवभृथपदं तं देवतां लक्षयिष्यति। अवभृथदेवतां गच्छंतः सोमलिप्ता
न्यापृच्छ यजुः। तानि तदेवतोपलक्षणमव्यानी सर्वः॥ ॥ कुर्वदेवता कालानाम चोदनं प्रयोगे नियमेनैवा
वानूद्दर्शपूर्णमासयोः स्यालार्ऽत्विजः। सोमयजेत। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत। व्रीहिभिर्यजेत।
सोमेन यजेतेत्यादि सं यत्किंचित्कारकं श्रवणेन सर्वमुदाहृत्य विचार्यते। किमनुवादमात्रमुतविधिरि
ति। तत्र सर्वक्रियाविधेरेव कारकं प्राप्यते यतः। ततस्तन्न विधानव्यमप्राप्तेरुपर्यवान्न विधिः॥ विषमा
दिनिवृत्त्यर्थं समादि श्रवणं यदि। परिसंख्यास्तु सज्जेत नानोन्यास्ति विधिर्विचा॥ समादिस्वरूपं विष
मादिनिवृत्तिर्वा विधीयते। स्वरूपं तावन्न विधातव्यं प्राप्तत्वात्। विषमादिनिवृत्तिविधौ परिसंख्याप्रस
ज्यते। सा च त्रिदोषा॥ न च प्रकारांतरं विधिरूपं लभामहे॥ यत्नेन परिसंख्यादोषमनासाद्य विधित्वं
लक्षयेत्॥ तस्मादनुवादः॥ नैवं नियमेन नहि प्राप्तिः समादीनां क्रियाविधेः॥ समेवा विषमे वापि स
लक्षयेत्॥ समान्येन वा प्रवृत्तिः॥ प्राप्तानीतेन सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क्वचित्॥ यस्मिन्पक्षेन सोमादेः प्राप्तिस्त
त्र विधिरर्थवत्॥ तेषामतोनुवादत्वं परिसंख्या च नास्ति तत्॥ अप्राप्तिपक्षसद्भावान्नियमार्थो विधिः
स्वतः॥ ॥ तथा द्रव्यगुणश्रुतिरूपस्यैव संयोगात्॥ ॥ श्वेतं पशुमालभेत। शुक्लान् व्रीहीनवहन्ति इत्यादौ गुणानां मूर्तानां क्रियायां घनभावासंभवान्न तादर्थ्येन नियमः। संभवति द्रव्यापादानानु ११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

४ किं तु व्रीहिभिर्यजेतेति केवलस्यैव । तदर्थता च वाक्यांतरेणावघातस्येत्याशयः ।

वर

प्र॰पृ॰ यथा कथंचित् तंडुलीभावः सि॰ अवघातेनैव

बंगशामानामनुवादमात्रं गुणश्रवणं ॥ शुक्लानां वरूमित्यादौ च अपरो विशेषः शुक्लस्य वरूविशेषणत्वा

दितोपि न क्रियासंबंधो गम्यत इति । असत्यपि साक्षात्क्रियान्वये द्रव्यद्वारेण तदुपपत्तेः । शुक्लविशिष्टवरोः

प्र॰पूर्ववत् क्रियार्थत्वादत्रापि नियमविधिः ॥ ॥ संस्कारे च तत्र [illegible] धानत्वात् ॥ ॥ व्रीहीनवहंतीति नावघातस्य

२ यागार्थतया श्रवणं दर्शादिवत् ॥ न च वरूवद्विशिष्टद्रव्यं क्रियासंबंधि स्वरूपतः प्रतीतं तंडुलास्त्विति क्रियानुवा

दमात्रमित्यधिकाशंका । उत्तरं । यद्यपि न श्रवणमस्ति तथापि प्रकरणावशात्प्रधानसाधनं लक्षयित्वा तत्र

विनियुक्तस्यावघातादेः प्रधानांगत्वमस्त्येवेति तत्प्रयुक्तिरविहतेति ॥ ॥ यत्रेति चारुना इष्टदेवता क्रियस

मुदायस्य तादर्थ्यत्वात् । तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ ॥ यागांगभूतानां देवतानां नियम दी ६

मविधोस्त्विति तत्प्रसंगात् यागादिलक्षणं क्रियते ॥ देवतोद्देशेन स्वद्रव्यपरित्यागो यागः ॥ स एव प्रक्षे

पाधिको होमः ॥ स्वीयस्य परकीयत्वापादनं दानमिति ॥ आचार्यैस्तु लोकव्यवहारानुसारिण्या मीमां

सायां त [illegible] क्षणमनुचितमिति यागाद्यनुष्ठानप्रकारकथनमिति व्याख्यानवान् ॥ यावे वतामुद्दिश्य पद्

व्यं प्रजतितेन यागचोदनार्थः संपादितो भवति । प्रक्षेपं त्वधिकं कुर्वतो होम [illegible] विध्यर्थ इति ॥ एवं च

चोदनाग्रहणं अर्थवद्भवति ॥ न लक्षणपरत्वे ॥ प्रदेशांतरे विदेहस्तत्र अन्यथा व्याख्यातमाचार्येण ।

सिद्ध ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वदर्शादिष्वियागानुवादेन देशादयो नियम्यंते । दर्शपूर्णमास्योः (?) न त्वेयमात्रं का । कथं दर्शादेर्यागत्वं न हि सति चो
दनासु आग्नेयादिषु यजिः श्रूयते इति । नन्वेवमुच्यते । इत्यदेवताकियं श्रूयमाणायजतिचोदनाद्भिर्मि
मंतव्या न दविनाभावात्तस्य से (?) ... र्थः । एतस्य तु यजत्साप्तिहितकर्मणि पुनर्जुहोति श्रवणं च तु देवतं जुहो
तीति तत्कथं तं यावदु (?) नीयं यागहोमयोर्भेदात् ॥ अत आह । आसेचनाधिकः स्यात् । प्रक्षेपमात्रं न त्वाग्ना
ने चैवानुरक्त संस्कारार्थं विधीयते । यागांशस्तु आसानुवादः स्व ... रां जस्यं स्तत्र पोषयति ॥ ॥ विधे
कर्माणि (?) त्वास्थानेरेविधिर्वा ... रः स्यात् ॥ ॥ यद्गाति ध्याया बर्हिस्तत्रुपसदामिति । किमिदं आ
विधानं तत्रनिरिष्टिको पदेशः अथवा बर्हिः साधारणविधिरिति । उभयस्यापि स्यापतत आग्नि
ध्येयतां इहवचनसाहृत्याद्रात्रि ... धिरिष्यते । एवं चाग्नि ... मानस्य बर्हिषः स्यादनर्थकः । आति
ध्यायां विधिस्तस्मान्निरिष्टिक विधिर्वैरेति । अग्रिष्टोमादिधानुवेनतदप्युपपद्यते । तस्मात्प्रमाणिदेशो
यः । आतिथ्यायां हि यादृशं आग्नेयादादिभिर्बर्हिः स्तादृगेवोपसत्स्वपि । बर्हिषाद्वेन धर्मा पांल्लत्र
णं वस्त्वत्वदत । साधारणविधिर्व्याप्तान्यूत्तनदोषानव्यवन । आतिथ्यार्थमुपादेयपक्षद्वर्हिस्तन्न
एवबलं । तदर्थत्वेन संग्राह्यं तदेवोपसदामपि । बर्हिर्धर्मास्थितद्वारा तद्वत्सर्वांगतामियुः ॥ ॥ ॥ ७

सादनीयं च तत्र । तृतीये । अथवा धर्मातिदेशः । ६ । प्रसिद्धप्रयुक्तानि समानधर्मकानि त्री
णि बर्हिंषि । सिद्धान्ते सर्वप्रयुक्तं सकृदेवोपादानं बर्हिषः संस्कारकरणं चेति १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यसंत्के। चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते। यस्मै पाजानुयाजा इज्यंते। वर्मवा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्या
इति श्रीशास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्य द्वितीयः पादः॥ ॥इदानीं संस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्या
त्॥ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यत्र संशयः। किं पर्णमयीत्वं क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थं
माहो स्वित्क्रतुपुरुषार्थमिति। तत्र फलश्रवणात्पुरुषार्थत्वं। यद्यपि चैवंजातीयस्य फलविधित्वमौ
दुंबरादिवत्क्रत्वनिराकृतं तथापि विशिष्टस्य पर्णत्वस्य फलापेक्षायां क्रत्वनुप्रयोगवचनानुसंनिहि
तमपापश्लोकश्रवणमेव रात्रिसत्रप्रतिष्ठावद्विपरिणामेन फलमाश्रयितुं युक्तं॥ अथवा साधनत्वान्न श्री
मात्रमौदुंबरादिवद्व्यभिचारितं। विधिरहितस्य भवतीत्येवं मात्रस्य साधनप्रतिपादकत्वं न संभ
वतीति विध्यभीप्सितनापेवार्थवादत्वं तज्जयप्सुना प्राप्तिर्न स पापं श्लोकं शृणोतीति सादरास्पित
यं। इहतु नतदुपेक्ष्यास्यपेक्षा संस्था घ्यां कृपाविचार्यते। न त्वेवंजातीयकमपि फलप्रतिपादकं श्लोकैर्वक्त
नातू। अतः पुरुषार्थमिसत्कः पक्षः। क्रत्वर्थं जुहूद्वारेण विधीयमानं भवतु क्रत्वर्थं फलसंयोगा
न्नदर्थमपि स्यात्तु। दध्यादिवत्तु उभयपरः॥ सिद्धांतस्तु यत्तं द्वारसंयोगैर्थत्वात्क्रत्वर्थत्वं
हतु एवं वाक्यं न दुभयपरत्वं विधत्ता। न च नाव क्रत्वर्थं [illegible] न च शृणोतीति वर्तमानापदे

वा ४ ता ६ यो घृतं भुंक्ते स बलवान् भवती
ति कामशब्दरहितं फलपरं द्रष्ट ४

क ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गादाहनं तु चमसविरोधीस्यनुदाहरणं। मन्मयस्तु चमसाविरोधी ५ बृहज्झिरोपेतायामि ब्रह्मसाम गायेदित्यर्थः

त्र १ त्रिप्रकृत्य ५ ऽग २

राज्यसाध्यत्वं प्रतिपन्नं तु श्राक्यं। न च विपरिणामेन फलपरत्वं प्रयाति न स्वरूपहानेः प्रसंगात्। पर्णता याश्च तु रूपस्थिन कृत्वं धृत्वेन निराकां सत्वात् स्वफलेन राव्द्स्योपबाधनं। न च पर्णत्वस्य फलेप्रतिवि धीयमानस्याश्रयः प्रकृतो नास्ति तत्र वाक्येन वाश्रयदीयमाने वाक्यभेदः। तस्मादपाप श्लोकस्व णस्यार्थवादत्वानुकृत्वं धर्ममेव पर्णमयीत्वं॥ ॥ नैमित्तिके विकारे [illegible] त्वान्नकृतुप्रधानुमन्यस्या न्तू" अपः प्रणयती प्रैष्यू यतेमृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेदिति। तथा बार्हस्पत्यं ब्राह्मण स्य ब्रह्मसामकुर्यादिति। न तत्र सन्नायः पदेन कामस्य मन्मयेनै मित्तिकं च बार्हस्पत्यं नेदं वनि सार्थं त्वतअन्यदृपास्यमिति। न तत्र नियपि प्रयोगप्रणापन ब्रह्मसामादेः साधनापक्षत्वादस्मृत साध नांतरकृत्वान्नाद्वं कामनिमित्तयापि स्मृतस्य मन्मयादेः सन्निहितस्य निसार्थस्योपादानं। वा रयाजीवन्तोदिविधिमस्य पूर्वः पक्षः। चवंतीह श्रान्यप्यधिकरणानि। एवं वायवेनुवचनास्ति कर्मनक्षः स्यादित्येव मादीनि। निसविधिर्वा नास्तीति कृत्साचिसते। अथवा वारणो मन्त्राव चर इति अभीवत्तो ब्रह्मसामेति वसामान्यविधिरयं मन्मयं बार्हस्पत्यं खविशेषतः प्रणापेन दासा हेव अनस्तत्वनिसार्थसन्निधिव श्राघकमिति मन्यते। न ब्राह्मणेन निमित्तेन बार्हस्पत्यमिह 13

नित्य ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उक्तोवर्णाश्रिपिरूगतः पुपोषतिचलिंगात्तद्धि वर्णोत्तरकवर्णनिमित्तक बार्हस्पत्याद्ययोगात्तद्विषयत्वमपीव

निमित्तयाश्च फललोपलक्षक: २ नित्यविध्यादर्शने स्वाचिंतायां चार्थाक्षिप्तेन तृतीयपक्षे सामान्यविहितेनेतिवेक: ३

प्र॰ पो॰ सन्त॰ काम्यनिमित्तयोरभावेपि मन्त्रयाद्यनुष्ठा नित्यार्थे ६ प्र॰ ए॰ नित्यहोमो दध्ना न भवति सिद्धं तेनेत्यर्थः इति ९

न सिद्धं तेनेति ४

श्रुतान्यत्वमयं च प्रतिष्ठायां नित्यस्यात्तामतो नेति। न ह्यन्यत्र श्रुतं सन्निहितमपि जन्येन संबंधं अर्हति। साधना

कांक्षाऽनित्यस्य अर्थाक्षिप्तेन सामान्यविहितेन वा निवर्त्तते न तु नैमित्तिकेन। संनिधिमात्रेस्य संबंधकारण

त्वाभावात् निमित्तश्रुतिविरोधाच्च। सति चासति च निमित्ते क्रियमाणस्य कीदृशं नैमित्तिकत्वं तस्मादनि

त्यार्थो दृष्टकस्य नू नयते संयोगपृथक्त्वं॥ अग्निहोत्रं दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते। तत्र किं

कामार्थमेव दधि नित्येपि स्यात् न तत्र तो नाग्निहोत्रमिति संज्ञायेन बाधिकरण्यान्यायात् काम्यत्वे न श्रुतं दधि

न नित्यार्थमुपादेयमतो न्यन्नित्यमिष्यते। नेन्द्र चैतं ध्यैवश्रूयते दध्ना जुहोतीति। नेवमेतस्य वा कस्य काम

नाक्षेत्रवाक्यता नास्य तेऽतोनित्यार्थत्वं प्राप्ते। ग्धिविधीयते। दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्युक्ते किमाश्रितेनेत्यपेक्षते।

होमसंयुक्तस्य दध्नः फलापेक्षा। तयोरेवमाकांक्षावशादेकवाक्यता। यद्दध्नेन्द्रियं कुर्यात्तद्धोमाश्रितेन प्रयत्नेन

आजुहोतीति इन्द्रियार्थमिति। तस्मान्नित्यविधिविधानाभावात् काम्यमेवं नतु स्यात्। नेवं द्वयोरेकस्य वाका

क्षामेवं यदि न तस्तयोः प्रकृतत्वा वाक्यत्वनिराकांक्षमिहेतनयोः। कामवाक्यं तावद्धिपरिलब्धहोमाश्र

यं नाश्रय संबंधस्य प्रमाणमपेक्षते। दधिस्वरूपमपि लोकसिद्धं नाकांक्षत्यतः प्रादि वदलोकिकं। अतो नन

दर्थमन्यापेक्षा। दध्नोपि फलवद्धोमसंयुक्तस्य न फलांतरापेक्षा। तस्मात्पृथक्संयोगाद् नपार्थदधिस्यात्॥

× ननु पशुकामउक्थ्यं गृह्णीयात् यः कामयेत बहुस्पांसु नायं त्रिसत्वरेन यजेत तेति फला इति ३

२ यविहिता वक्ष्यपक्षरुद्रश्च गुणसंस्कारगुणसमर्पणायेव वचनानर्थमिह दधिस्वरूपसमर्पणार्थं अपेक्षते स्यतआरुदधीति

वदुग्धीहि:

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मी०॥ १४

ननु कर्त्रर्थे सेपयोव्रतानीवेनराजकर्तृकात्फलेन स्यात् इत्युक्तं तदधिकृतेति ग्रंथं नोज्यं १

षष्ठे तस्य न प्रकरणग्रहणमित्यत्रान्वयः २ ता ६ जंजप्यमानमंत्रेफलं कल्प्यं इह तु पुंस्त्रीसाध्यं कर्म पाल्मित्यर्थः २

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मस्यात् ॥ ज्योतिष्टोमे पयोव्रतं ब्राह्मणस्य दधि राजन्यस्येति श्रूयते । तत्पुरुषार्थं कर्त्रर्थमि-

ति संशये पुरुषसंयोगाद्व्रतस्य पुरुषप्रीत्यर्थता । तत्फलस्य जंजप्यमानमंत्रन्यायेनास्य भवतीत्ययोनिय-

मस्यापि [illegible] संस्कृतस्य तत्फलनिराकांक्षत्वान्न प्रकरणग्रहणमिति पुरुषार्थत्वं । उच्यते नियमं त्वंतरेणापि

पुरुषप्रीतिदर्शनात् । नियमस्य फलं कल्प्यं तत्र प्रकरणात् क्रतोः । कल्पनीये हि फले प्रकृतक्रतूपकारसिद्धिरेव

तदधिकृतसंस्कारद्वारेण पयोव्रतनियमस्य फलं युक्तं आश्रयितुमिति कल्प्यते ॥ चोदनायां फलाश्रुतेः कर्म-

मात्रं विधीयेत न ह्याशब्दं प्रतीयते ॥ विश्वजितादिषु जीतेत्यादिषु अश्रुतफलासु चोदनासु फलमस्तीति नेति संशयः ।

पः । नास्त्येव फलमेतस्यां चोदनायां फलाश्रुतेः । अथ वाप्यमदृष्टं हि फलेन न विना कृत्या ॥ अस्तु वा मतेन तत्र

दध्याहारेण [illegible] ते । परिपूर्णमिदं वाक्यं नाध्याहारमपेक्षते । ननु यागेन कुर्यादित्युक्ते किं कुर्यादिति सापे-

क्षत्वादध्याहारोऽवकल्प्यते । सत्यं यदि यागेन कुर्यादित्युच्यते यागं कुर्यादिति तु उक्ते परिपूर्णत्वान्ना-

ध्याहारापेक्षा फलश्रवणे हि विध्यानुगुण्यात्समानपदोपात्त धात्वर्थमितिक्रमेण वाक्यसमर्पितं

फलं नाध्याहृतेन भावनावलंबते । तदभावे तु धात्वर्थं नाध्याहृतं को निवारयेत् । तथा च सति संपूर्णे

वाक्ये नाध्याहृतिक्षमं । ननु एवं यागकर्तव्यतायां नच्यमानायां न कृतिसाध्यत्वं स्यात् । को दोषः विध्या-

नर्थक्यं । तदपि सर्वतु निःफलस्य कर्तव्यवचनं न प्रमाणं स्यादिति । तदप्यसत् । लोमायं यथा गच्छेदुन

नन्वेवं विधेः साधितं प्रामाण्यं प्रसक्तं ध्रियेते [illegible] यागात्फलं कल्प्यतामिति शंकते निःफलस्यापि

प्रत्यक्षस्यार्थ्यैरवांसंप्रयासइतिपरिहरति तदप्यसत्त्विति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अप्रवर्त्तमानस्येत्यर्थः ७ अर्थापत्तिपर्यायोपादानिकप्रमाणेन ८ तदानीं १

चस्त्वर्थः यानि साधनान्यवाक्यवन्तः किं कुर्मः। न चैवं कर्त्तव्यतावलादेव फलमुपकल्पयितुं शक्यं। नैवं दालेदुःखदर्शनात्कृ कुतोनश
सत्स्वविरोधादयपरसां च फलं नहृतमात्रविनष्टेन यागेन शक्यते कर्त्तुं। न चापूर्वद्वारेण संततवर्त्तिनं दृष्टा क्यमित्या
नात्। कुतो नेहि फलेच्छं गम्याहि कुसा धात्वर्थस्य तत्साधनत्वे शब्देन प्रतिपादिते तद्व्यापारे दृष्टमप्यपूर्वं कल्प्य काङ्क्षाया
तोयागक्रियामात्रपर्यवसिते नु शब्दे कथमपूर्वसिद्धिः। तदभावे च कथं कालान्तरभावि फलं कल्पनं। नदिन माह१
रन्तरात्र्यं भवति फलाधानं अपूर्वं तदधीनं च फलमिति। असत्यपि भाव्यापेक्षणे कृत्स्य यागः कर्त्त
व्य इति नियोज्यापेक्षणा फलकामस्याध्याहारादिति चेन्न। अध्याहारमन्तरेणापि तल्लाभात्। यथा
निषधाधिकारेषु अप्रवृत्तस्य निवर्त्तनासंभवात् न अर्थावच्छेदकतया पयःकाकापि प्रवृत्तिरेव विष
या इति तद्विशिष्टस्य नियोज्यतावगमात्। तथा ये क्रित्वा एवमाश्रित्य फलकामोध्याहृयते तथा
परस्मैपदेनोपि जनशत्रुस्याजीवनस्य तत्संभवात् शक्रो जीवं यावाधिकारी लब्ध इति किमध्याहारेण।
तस्मान्निष्फलमेवेदं कर्मनिश्रायते च यते विधियकेन क्रियानेव धात्वर्थभाव्यमृच्छति। नाचेन च
विनावाक्यं नैव तत्परिपूर्यते। वाक्यशेषपरत्वात् फलमध्याहरिष्यते। असत्यपि फलश्रव
णे ज्योध्याहृतेकरणांशे फलमेवमयाजकेन विधिः इति कर्तव्यतांशमात्रेतु सप्रयोजक इति प्रयुक्तिः का घ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णेवेतनप्रवर्तनात्मकविध्यर्थस्य भावनाधारत्वं यतावन्न कथं विज्ञाय्यमंगीकरोतीति तदतिरिक्तभाव्यापेक्षा
णात्तदाकांक्षापरिपूर्णवाक्यं फलपदाध्याहारमपेक्षतेतत्रलौकिकमपि वेदवाक्यैकदेशत्वात्तथा आहृतं
वैदिकमेव भवति किमुत पदा वैदिकमेवान्यत्र स्थितमध्याहृियते। कथं पुनर्व्यवेतस्यानुषंगाः यदप
गमः। नायमनुषंगः किंत्वध्याहारः सचयत्र क्वचिदपि व्यवस्थितस्याविरुद्धः। तेनाश्रुतफलानाम
प्यध्याहृतफलान्वयात्॥ सर्वेषांकर्मणामत्रफलवत्त्वमवस्थितं॥ नतत्सर्वार्थमनादेशात्॥ स्थितप
लार्थत्वे किं सर्वफलार्थमुतैकार्थमिति विशेषानिर्देशात्सर्वार्थत्वेप्राप्तेऽभिधीयते येनैव के
नतदाकांक्षापरिपूरितं तेनैव तन्निराकांक्षमिति नानेककल्पना॥ सस्वर्गः स्यात्सर्वान्
प्रत्यविशिष्टत्वात्॥ एकंफलमित्युक्तं किं तदेकमिति न ज्ञायते अतः पुनरपि सर्वार्थत्वमप्राप्तौ एवं
वा नघ्यव स्थायां प्राप्नोति। तदुच्यते। स्वर्गोनतिर्नायाप्रीतिरूपोदुःखविवर्जितः। स्वर्गयातेजि
तपत्येनमत्स्यपत्त्स्यसुखंनराः। सति संभवेन्यात्स्वस्यतत्पर्यविषयत्वं न्याय्यं अविशेषप्रवृ
त्तस्यानि संकोच परिहारात्। स्वर्गश्च दुःखासंपृक्तनिरतिशयसुखात्मकः सर्वेषामभिमतः पश्वा
दिसुखं दुःखानुषक्तमल्पं च केचिदेवप्रार्थयंते प्रसवायपरिहारस्तु सर्वाभिलषितापिप्रस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वायापेक्षया क्रियतापि विलंबेन हस्वमागच्छतीति तस्य सुकरत्वं सुखमेव वरं फलं । तच्चानतिरूपस
न स्वर्गात्मकमिति स्थितं ॥ कृतोपकल्पार्थवादस्य गवत्कालाजिनिः । प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरु
पयंतीति श्रुतौ रात्रिशब्देन ज्योतिष्टोमादिस्यादिवाक्योपात्तदिनानि सौ याहानि कर्माण्युच्यते । तदिदं
रात्रिसत्रं स्वर्गार्थमुत प्रतिष्ठार्थमिति संशयः । तदर्थं च प्रतितिष्ठंतीति किमयं फले विधिरुतार्थ
वाद इति । अपापश्लोकवत्तवर्तमानापदेशात्फलविधित्वसमर्थत्वात्तदर्थवाद इति ॥ अ
नादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता ॥ निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विधीयते । क्रतुवचनेन
कर्मैतन्निराकांक्षं फलं प्रति । कल्पनीयं फलं तत्र विनाशो घ्याहृते वरं स्वर्गस्याध्याहारे त्वचह
पत्तस्य च कर्तृनकर्मसंबंधः फलत्वं च कल्प्यते । प्रतिष्ठाया स्तस्य स्वरूपसमेवकावा ... फल
त्वसिध्यर्थं संनयनादिविपरिणाममात्रं लघीयः । उपयंती स्यपि वर्तमानापदेशो विधिरूपेणावि
परिणाम्यते । पदस्वरूपव्यवहितान्वयः तद् यमर्थः । ये प्रतितिष्ठासंतीति ए ता रात्रीरुपेयुरिति
एवं च धर्ममात्रकल्पनाल्लाघवं । नरघातु सर्वस्यैवार्थवादत्वात्सकलस्यैव विध्युद्देश्यो अथ
निष्पन्नफलविशिष्टः कल्पनीयः । स्वर्गकामा एता रात्रीरुपेयुरिति । कल्पितापि सोप्रतिष्ठ

न७

विपरिणामः

विपरिणाम्य ते

क्रासं ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्यपियत्प्रयोगादिधिनेस्मात् भव आह २ विध्यभावे कथं रात्रीणां प्रतिष्ठासाधनता आह ४

मा०॥
१६

नग१

16

र्थ्नादेनेनसुखंसंगच्छते।यस्मात्प्रतिनिष्ठन्तितस्मात्स्वर्गकामानुयेयुरितिकिंकेनलंगच्छतेतत्तस्ययघप्पध्या
हारःस्यात्तत्रघाप्यर्थवादसंगसंर्यप्रतिष्ठेवाध्याहर्त्तव्येतिप्रतिष्ठार्थता॥काम्येकर्मणिनित्यःस्वर्गोपिया
पश्चांगेवकल्प्येर्थः॥यत्रस्वर्गादिन्यसफलत्वश्रुतंसोर्थवादनिवपिब्रह्मवर्चसकामइतितत्किंस्वर्गार्थेष्वफल्ला
र्थेचतत्तत्श्रुतफलार्थमेवेतिसंशयः।तत्रोविधिःसामान्यसंबंधेनसर्वफलार्थंप्रवर्त्तकः।स्वर्गस्यास्यापि
तःसर्वैरिष्यमाणत्वात्सर्वार्थत्वनिश्चयः।कतिपयाभिलषितब्रह्मवर्चसाद्यर्थत्वेविधेरविनियोषतःसर्वपुरु
षान्प्रतिप्रवर्त्तकत्वमवगतंबाध्येत।सर्वाभिलषितस्वर्गार्थत्वेतुनदनुग्रहःस्यादितिस्वर्गार्थ
ता।ब्रह्मवर्चसादिश्रवणंत्वन्वाचयत्वेनव्याख्येयं।काष्ठाहरणादेवग्रामाहरणं।सोर्थोयथास्वर्गकु
र्यात्ब्रह्मवर्चसंचसमर्पितंभवतीति।एवंचविधिनैवस्वर्गार्थत्वेनपरार्थत्वाज्ञात्रिसत्रेफलश्रु
त्यामर्थवादः।पर्णमयीन्यायादितिपूर्वाधिकरणमप्यादिशम॥अत्रोच्यते।अविरोधप्रती
तिर्यापित्स्मार्त्तेणाज्ञापतेपदार्थेनैरश्रूवाकाल्पनिकेन्द्रियेच्छापतेहिंसा।ब्रह्मवर्चसकादिविषयोयम
तोविधिःस्यात्स्वेदन्वाचयपक्षस्यात्मवदन्यान्यसंश्रयः।स्वर्गार्थत्वेहिनिश्चितेस्यादन्वाचयःतनि
श्चयेचसतिफलान्तरापेक्षायां[illegible]कल्पना।तस्माद्ब्रह्मवर्चसाद्येवफलं।सार्वकाम्यमंगकामैः

स्वर्गा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मा३

एकस्रोवा अन्याद्दष्टयः। अनुवादापेक्षितां प्राप्तिं वक्तुं गोदोहनादीनां
विधिविषयीकृता भावनासाध्यसाधनयोः संबंधघटिका २ उपकारकसंबंधिन उपकार्यसंबंधो कोऽदृष्टांतः २

प्रकरणात्॥ सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति किमयमनुवादो विधिरिति संशये विधिर्भावनोपास्य
वर्णात्प्रभावेन साध्यसाधनसंबंधाया योगात् वाजपेययूपे यदि विगोदोहनादिगुणकामैः पश्वादिभिर्दर्श
पूर्णमासयोः संबंधसद्भावात् तदपेक्षोऽयमनुवादो दर्शपूर्णमासस्वरूपे इति प्राप्ते ब्रूमः॥ षष्ठी
संबंधमात्रेऽपि वर्तमानानां दृष्ट्यर्थतादर्थ्य वक्तुं चतुर्थी तत्प्राप्तिमनकेनचित्। स्यात् प्रधानफलार्थत्व
मंगानांतस्तु महात्। न त्वेवं फलत्वं प्रधानस्य कुपंवन। सर्वकामार्थता तस्मादप्राप्तेहविधी
यते। कर्तव्यावितिचोहार्यविधिर्भावनयोः पदं नत्वपि चोदनाभ्यावाप्रसिद्धे विधिर्भावने। आश्रि
सफलसंबंधमात्रमत्रोपदिश्यते यत्तु दर्शपूर्णमासो वृत्तेर्वोत सर्वभोक्तार्थेनेति तस्मात्फलविधि
धिः॥ नत्वसर्वेविधानात्॥ किमेकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वकामाः भवंति नन्वप्रयोगभेदेनेति संश
ये सर्वं युगपदेव स्यात्रिमित्तस्याविशेषतः॥ याश्रीं ज्ञेमित्तमेकस्य ताद्दगेवापरस्य हि॥ कामना
वशाद्भिन्नेशेषो यदेवयदा काम्यते तदेवतदा नान्यदिति चेत्। न। अनंगत्वात्। न हि कामनाकर्म
णः फलस्य वा गंये न तदभावे फलानुत्पत्तिः स्यात्। ननु उपादेयत्वेन तस्यकर्तुर्विशेषणभूतकाम
मनाकर्मांगमेव। न कामिनमुपादानं दृष्टिश्यपहि कामिनं कर्मोपदिश्यतेऽनि षष्ठे वक्ष्यते। अत

विशिष्टविधिप्रसक्तेन विधिनांगमेवांतरमेवविरोधमभ्यूयते कामनायाः। न चैवं विशिष्टः कर्त्ता न विधी

श्री० ७ नचविशेषायहणमिसाशंक्याह कामनेति एतदुपपादयति विधिहीति कामनायाअनंगत्वेपिकाम्यमानमे
वफलंजायतेनतरक्षमीहितसाधनत्वस्यविध्यवगतत्वादनमीहितोत्पादकत्वायोगा दित्यर्थः
१७ अंगीकृत्यांगतामाह ८
एवलिंगस्याविवक्षायांपिकर्मण्यनुपादेयस्यापिकामिनोपूर्वंप्रतिगुणत्वेनतत्कामनापिनियोगवि दत्ते२
शावंगमितिचोद्धनितस्यापिलिंगविवक्षाद्युतरिवाअत्रायमपरोविशेषः पशुफलकामानप्रयुक्तेतोफल
न्यवच्छेदर्थ्यतेननिर्दिष्टस्यतादर्थ्यंनकर्मविधीयते कामोपवेधस्वफलत्वजस्वनार्थः नस्वयंपनंत्राज
पिचपयुगपत्कामयेनतेषामनिवार्येवयुगपदुत्पत्तिःस्यात् तस्मात्क्रमपरत्युः एवंप्रामैवक्रमः
कामोदितोनकर्मैवसाधनत्वेनबाधते तथाबाधितत्वमानानोसाहित्यनाविवक्षितं पशुकेकसे
वकामस्येतिनिरपेक्षत्वमसाधनकर्मदंबोधतेतच्चसापेक्षत्वविरूप्येन याद्यांकारणापादत्त्य
कार्यस्यनिष्पादकंतदेकमेवयुगपज्जनयतियथामृत्पिंडो युगपदेकमेवघटंजनयतिनानेकं कास
नावशाच्चविशेषः विधिर्हिचैवनप्रवर्तनात्मकंसमीहितस्यैवफलत्वमुपवर्णयतिनपस्याहित्व
स्तपस्यापिषयुगपत्कामनानेचापिकर्मणोयुगपत्सामर्थ्यलाघवदृष्ट्याप्रत्ययस्यप्रयुज्यवेनदृष्टान दिनानि
देवमतिनामनुपपाद्येकफलानि कर्माणिफलस्यस्वर्गस्यपश्वादेर्वासाधनत्वेनवा १७
युगपदेकमेवनथाविधंफलंजनयतिनानेकं इतरथासकृदेवयावद्दिष्टंफलंसिद्धमितिनफ
अपिचेतियदुक्तंतत्पतिस्मृति ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कस्यचित् आमुष्मिकत्वस्याद्धिकामनाभावात् ५ प्र.पृ. काश्यां क्षेत्रसंन्यासादिना जन्मान्तराभावात् चित्रादि
इहाजन्मन्यसंभवाद्यु १ नानुष्ठेयं स्विक्तं नेच्छजन्मनि फलार्थं नेनाप्यनुष्ठेयमिति

न्यमेकं कर्म पुनः प्रयुज्येत । इष्ट्येन च पुनः प्रयोगः नेष्टं स्याप्येकमेव युगपत्फलं न च साहित्ये नैक
त्र कामनां फलं त्वं नैकं कस्यति वाच्यं । साहित्यस्यास... विवक्षितत्वादित्युक्तेः । अतः पर्याये कस्मिंश्चित् योगकाश्चि
ण कामानां । योगसिद्धिर्वा वीर्यस्यासत्ययोगित्वात् ॥ इदानीमैहिकामुष्मिकत्वं फलानां विसत दित्यर्थः २
स्वर्गः सर्वदामुष्मिक एव । वृष्टिरन्निवारावेस्यानेर फलं च पुत्रगतब्रह्मवर्चसादिकमैहिकमेव
कामनावशादानुपश्वादयास्तु संयतिकमामुष्मिका एव ते नानियता इति । तत्र प्रति...तादिकं द ग्र ५
ष्टपश्वादेः कारणान्तरैर्देहान्तरे न कृतेवातः चित्रादेः फलहेतुता । पश्वादिरूपस्य प्रतिग्र श्ल ६
हादेरूपायदर्शनादद्दृष्टानपेक्षत्वाद्देहस्यानुमातापितृसंयोगमात्रेणानुसन्नेः कारणान्त
रापेक्षणाद्धि...ष्टफलोपभोगार्हशरीरान्तरकल्पमेव चित्रादेः पश्वादिहेतुत्वमित्यामुष्मि
कान्येव पश्वादीनीति प्राप्तेऽभिधीयते । साध्यत्वमेव पश्वादेश्चाद्येन प्रतिपाद्यते । अमुत्रैके
वेत्येवं नास्ति त्वाद्यानियामकः । देहान्तरमुखत्वं च फलानामप्रमाणकं । विपाकः कर्मणा
येषां प्राग्देहविनिपाततः । प्राप्तस्तानीह भुज्यन्ते तेनान्यानि भवान्तरे । दैवं पुरुषकारश्च प

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तः तेन प्रतिबन्धाद्धिलंबेन फलमिति प्रतिबन्धकसदसद्भावानियमात्फलनियमः इति ...कः २

१८

बृहस्पतिसवेकालविधौवाजपेयकर्तृत्वादिदविधानात्प्रकरणबाधः ९ यौ २

कौ १ इ ९१ विधिः

समवाये वासना

स्यादेः कारणाद्वयं ॥ तदुंसाध्यकारेण । तेनैव वहिःकारणं ज्ञायते । तस्मादनियमः ॥ समवाये वासना

स्यादेः कारणाद्वयं । तदुंसाध्यकारेण । तेनैव वहिःकारणाँ ज्ञास्यति । तस्मादनियमः ॥ समवाये वास्न

संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति क्रमिंगप्र ज [illegible] न सवधो

वाजपेयांगत्वेन बृहस्पतिसवस्य । न तत्कालार्थः संयोगो वाजपेयोत्तरकालत्वं बृहस्पतिसव

स्याप दित्र्य तत् इतिसंज्ञायत्र प्रयावाजपेयस्य बृहस्पतिसवस्य च । प्रज्ञातफलत्वान्नैव नित्ययोगागि

त्वसंभवः । न च कर्मांतरे यु तेन लक्षणाहितथाभवेत् । को प्रसङ्ग येन कालत्व कल्प्यते । कोऽन लक्ष

णाप्रसिद्धस्य तावद्बृहस्पतिसवस्य पुरोधाकामादिफलार्थत्वान्न वाजपेययागत्वात् तद्धर्मकक्रमांतरविधौ

बृहस्पतिसवशब्दाद्धर्मलक्षणार्थः स्यात् ॥ कालविधौ तु तस्य कालार्थत्वान्न काचिल्लक्षणा तस्मात् प्र

सिद्धबृहस्पतिसवस्य वाजपेयपूर्वकर्तव्यविधीयत इति प्राप्ते विधीयते । वाजपेयस्य तु रवं स्यादेयतं

परार्थता । न प्रक्रिया च बाध्यते तेन च क्रमं तत्प्रति । कालः शक्यमनुपादातुं कालं कर्म हि बाध्यते । काले

वर्तमाने तत्क्रमी विपरिवर्तनात् प्रसिद्धात्कर्मणो भिन्नमनिर्ज्ञातप्रयोजनं । वाजपेययागत्वावन

वाक्येन तु विधीयते । वाजपेयप्रयोगं यथा कं निर्वर्त्यन नाप स्यवक्षतीस्यात् । इदमपरमंगनस्यापश्चा

त्कर्तव्यमिति एवं च वाजपेयस्य विधानात् तद्धद्धानुग्रहो न्यथा लस्यासंतपरार्थता स्यात् । का

र्थसंयोगपक्षे कालो पलक्षणार्थत्वादसंतपरार्थः स्यात् । अंगांगसंबंधे तु अंगासमर्पकत्वेन पारार्थ्यपिनासंतप १८
सार्थः उद्देश्यसमर्पकत्वात् ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कालार्थसंयोगप्रकरणविनियोगः सति च तस्मिन्कालार्थेतीतरेतराश्रयान्न कालार्थसंयोगार्थतेति भावः ५
तर्हि संस्थोक्तेः कोर्थस्तत्राह अतएवेति वैमृधा इति रिक्तोगं कुर्यात् पौर्णमासी समाप्तिपरं तद्धि स्वर्थः ७

त्तापलक्षणार्थत्वात् वाजपेयप्रकरणं न बाध्येत संस्थितेन च कर्मान्तरत्वे च मेलक्षणापि मासाग्निहोत्रवद्दोषः। उपपादितमिति
चेत्॥ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपतीति किं पौर्णमास्या वैमृधस्य चांगाङ्गिभावप्रयोजन संबंधः पौर्णमास्य
गं वैमृधः उत कालार्थः संयोगः तस्मिन्कालेत्रिसमायाः प्रकरणादुभयोरपि पौर्णमास्यां अंगमिति संस्थाप्य
संस्थासंयोगात् संस्थितस्य पुनरंगासंभवात् नांगप्रयोजनसंबंधः। कालार्थस्तु संयोगः प्रकरणाद्धि
षादुभयांगमिति प्राप्ते उच्यते॥ पौर्णमास्याहि संयुक्तो वाक्येनानेन वैमृधः॥ तस्य प्रकरणेनेष्ट न ह्यसं
वरः। यत्तु संस्थितायानांगसंभवतीति तदुभयांगत्वेपि तुल्यान चामावास्यांगमेवेदमिति युक्तं प्रकरणाद्वि
षादितिलयेवाक्षे। अतो यद्यपि पौर्णमासीं तंत्रं द्वयोः साधारणं विहितं तथापि पौर्णमासीं समाप्य पुनरि
दमंगं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः। तथा च वाक्यशेषः। वैमृधः पौर्णमासेनु निर्वाप्य भवतीति तेन पूर्णमासः सं
वतीति एवं ज्ञापयन पौर्णमास्यावेगुण्यमिवाशंक्य तत्समाधानार्थतां दर्शयन् पौर्णमास्यंगत्वं दर्शयति॥ अ
नुसन्नेत्वनुकालः स्यात्प्रयोजनसंबंधाभावात्॥ आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरंतीत्यत्रापि कालार्थ एव संयो
गस्याप्येतद्यपरस्यात् संगप्रयोजनसंबंधमन्यानत्वात्तरं। आग्निमारुतस्य सामार्थत्वेनोपदिष्टत्वात् अनुयाजा
नां च यस्य स्यात् प्रयाति दिष्टानां विपरिवर्तमानत्वान्न कर्मांग त्वं तेषां तु निर्ज्ञात प्रयोजनानां जंगमि स्याप
भावात्कालार्थः संयोगः॥ उत्पत्तिकालविषये कालः स्याद्वाक्यस्य प्रधानत्वात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते॥ दर्शपूर्ण
आग्निमारुतमनुयाजागमिसवश ... चाद्वाक्यो पातत दंगत्वस नवे आग्निमा
गा १ ... त्वतार्थत्वानावेनांगत्वात् आग्निमारुतं शंसतीत्यस्मिन्वाक्य एव केमध्यी कांक्षणात्तत्र चाग्य संयोगा

(left margin) प्र. प्र. आमावास्याविधिशेषः ... सिद्धांतमेते ... विधेयं ... सिद्धं
(right margin) हि ... युक्तं ५ ...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति। तत्र दर्शपूर्णमासशब्दाभ्यां संतपारार्थ्यपरिहारायांगप्रयोजनसंबंधपरत्वाभ्युपगमः।
नेवं दर्शोपलक्षिते काले सोमयागो विधीयते। स च प्रकृतदर्शादिकर्मान्तरसंभवः। दर्शोत्तरकालमनुपादेयं प्र
त्युपादीयमानोपि सोमः सन्निधौ विधिसामर्थ्यादिति न्यायात् कर्मान्तरं। प्रकृतस्यासोपकारार्थत्वान्न दर्शांगतां प्र
तिपद्यते। अतो न तावत्सोमस्य दर्शांगत्वं अविधीयमानत्वात्। न ह्यविधीयमानमंगं भवति। न चात्र दर्शपू
र्णमासौ विधीयेते विधायकाभावात्। दर्शोत्तरकाले हि सोमस्य विधिः न दर्शस्य। न चाकृतयोर्दर्शपूर्ण
मासयोरुत्तरकाले सोमः शक्यते कर्तुमिति निजधर्मयोरपि विधिः स्यात्। विध्यंतरविहितयोस्तयोर्लक्षि
त्वानुपपत्तिः। तदुत्तरकालत्वं सोमस्यावगते। स च चोद्यमानोपि संनिधेर्न कर्मान्तरमित्युक्तं।। तस्मात् सोमस्या
यं कालविधिः।। फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्याद्द्रव्योपपत्तत्वात्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जा
ते इति विधायाम्नायते। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भ
वतीति। तदिदं पूतत्वादिकं रात्रिसत्रप्रतिष्ठावत्फलमिति स्थितं। तत्किं इष्टिकर्तुः फलं पितुरुत पुत्रस्येति वि
चारे। अन्यफलकर्मणि अन्यस्य प्रेरणासंभवात् पितुरेव फलप्राधान्यगता आत्मनेपदादिनि साध्य
कर्मफलानामाधातृगामित्वनियमात् पितुरेव फलानि तदर्थं नैव वाक्यशेषस्य फलमेतत्प्रकल्प्यते १०
विधेः कर्तृसमीहितसाधनत्वावगमात् प्राधान्यवाक्यगतात्मनेपदबलाच्च आत्मा वै पुत्रनामासीति मंत्रवर्णाच्च अस्मिंजात इति पितरमेवोपक्रान्तस्यैवेदं फलमु
च्यते इष्टिकर्तृत्वादित्यर्थः २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेनैवपुत्रगामित्वप्रतिपत्तिरपि स्फुटा॥ यस्मिन् जातएतामिष्टिंनिर्वपति सपूतोभवतीतिस्पष्टंपुत्रगामित्वं। पुत्र
फलमपिपितुरभिलषितमेवेतिविधेरात्मनेपदस्य चाविरोधः। एवंवा। उ यमेवं वैश्वानरीयाविंस्यते किंजनना
नंतरमेवकर्त्तव्याउत कृते जातकर्मणीति निमित्तानंतरं नैमित्तिकमुपसंजातं विनाकारणेन नातिक्रमि
तव्यं। अतोनंतरमेवस्यात्॥ सत्यं ईहत्वस्तिकारणं पुत्रफलार्थहीदंकर्मतस्यच कृते जातकर्मणि स्तनप्रा
शनं नपुनः प्राक्। अकृतेहि जातकर्मणि ... ष्टिर्निरूप्यमाणा स्तनप्राशनमुत्कर्षेत्। ततःकुमारविपत्तिप्र
संगात् इष्टिरेवेयमनर्थिकास्यात्। तस्मात्कृते जातकर्मणिकर्त्तव्या। पुनश्चिंसते। किंजातकर्मानंतर
मंतर्द्दशाह एवकर्त्तव्या उताशौचापगमे स्वकाले चागतइति। निमित्तानंतर्यात्प्रयोजनविरोधतः।
नचाशौचतद्भावात्पुनर्नोत्कर्षमर्हति॥ शौचांगेनविनाप्येषाकर्त्तव्यैवनिमित्ततः। अपिवाप्यकर्मशौ ६४
स्यादितिषष्ठेहि वक्ष्यते। उच्यते। निमित्तस्यरसात्प्राप्तिर्यातावत्सानिवारिता। प्रयोजनविरोधेनतस्मा
दंगोपसंग्रहः। निमित्तानंतर्यंतावत्प्रयोजनविरोधादेवबाधितमित्युत्कृष्टेष्टिः। उत्कृष्टाचेदवेगुण्यायशौ
चकालप्रतीक्षयाआशौचापगमेपौर्णमास्यादिकालेकर्त्तव्या॥ प्रधाननाप्यिसं...दंगानांमुख्य योगात्

कृ ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कालत्वं ॥ वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयांगत्वेन चोद्यमानो बृहस्पतिसवः किं प्रधानकाले शा
रदिते न स हेतुः प्रयोगः कर्त्तव्यः उतातिदेशप्राप्ते स्वकाले वसंत इति संशयः । तत्र सांगस्य हि प्रधा
नस्य विधानं देशकालयोः अंगांतरवदस्यापि तदंगत्वात्सह क्रिया । न हि वाजपेयः शारदिकत्वेन चो
द्यते । किंतु वाजपेयकरणकोपकृत्यार्थो व्यापारः प्रयोगः फलभावनाख्यस्तस्यायं कालविधिः । शारदि
वाजपेयेनेति तृतीयानिर्देशात् । तस्यैव फलसामग्रीत्वेन तस्यैव चिकीर्षितस्य कालापेक्षितत्वात् स च व्या
पारोंगप्रधानव्यासक्त इति तुल्यः प्रधानस्यांगानां च तत्कालयोग इति वाचनिककालविरोधादिति वि
ष्टः कालो बाध्यते । न च यं कालो बृहस्पतिसववर्जितांगेषु कृतार्थ इति नातिदेशो बाधितुमुत्सहते । अति
देशोपि कालातिरिक्तांगेषु कृतार्थ इति न वचनसंकोचायालं । तस्मात्प्रधानकालत्वं । एवं प्राप्ते निधी
यते । स सवं वाचनिकः कालो बाध्यते । नातिदेशिकं । बृहस्पतिसवे त्वेष शारत्कालो न चोद्यते । यस्य का
लविधिस्तस्माद्धि स्वनि सस्मृतः । वाजपेयकरणकोपकृत्यार्थप्रति व्यापारः शारदिविहितः तमे
वेष्टेति समभिव्याहृतत्वात्तावत्प्रतिनिर्दिश्यते ततः पश्चात्तत्काले न बृहस्पतिसवश्चोद्यमानस्त २०

20

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रयोगविधिःप्राप्तावान्ननकालोलक्ष्यते। यदिपर्ववाजपेयेपूर्वोक्तेभ्यःसन्नतिक्रमकारणाभावादनंतरमेवक्रियेत। अपि
त्वतिक्रमकारणंकालोपसंहारःपूर्वाचपूर्वकालतायांसमर्प्यते नानेनतर्हितस्मात्स्वकालेप्रयोगः। निर्वृत्तमपिच
वाजपेयाख्यंवृत्तमनेनांगेनबलवत्क्रियते॥ ॥इतिशास्त्रदीपिकायांवाजपेयप्रकरणम्॥ ॥प्रकरण्यात्रसामान्या
योरनानामनंगत्वं॥ अनुमत्यादीनिविदेवनादीनिचयागायागकर्माणिइष्टेत्यस्यूयतेराजसूयेनस्वाराज्य
कामोयजेतेति। तत्रसंशयः किंसर्वत्वेवफलवंतिसमप्रधानानि उतपुरुषार्थानि उतयागाःक्रत्वर्थाइति।
रा६ तत्रसर्वेषांप्रकृतत्वेनफलापेक्षितयातथा। राजसूयपदस्यापिसमानत्वात्फलान्वयः। राजसूयशब्दाभि
प्र१ धेयंयद्यपिप्रसिद्धंतथापितृतीयात[illegible]त्वात्फलसाधनाभिधायित्वेननिर्णीतं। अकृतानांफला
पेक्षिणामविशेषात्सर्वेषांनामेत्यध्यवसीयते। एवंसाधनेऽवगतेस्वाराज्येचफलेभावनामात्रेविधि
युक्ताद्राख्यातात्प्रतिपाद्यमपेक्षितमितितन्मात्रपरमाख्यातंकेवलस्ययत्रयोगासंभवात्तुयत्रक
वनधातोरुपादातव्यौ न्यायेनयागायागसमुदायेयजिरनुवादस्तत्प्रयुज्यते। ततःसर्वेषां
फलान्वयात्प्राधान्यं॥ उच्यते॥ धात्वर्थानांफलैर्योगोननाम्नामितिहिस्थितं यत्किंचयागमेवाहयजे
स्तेनफलान्वयः॥ राजसूयपदंचापियज्ञेष्वेकाधिकरण्यतः यागनामेवतेनाचयागानांस्यात्प्रधा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ ए॰ घृतादिलोपेपि प्रधानलोपनिमित्तं कर्मकार्यं सिद्धं तेंगलोपनिमित्तमिति ।

ननाऽन्तरनुष्ठत्वात्संन्निधा [illegible] नाचदंगं भवति । मध्यस्थं यस्यतन्मध्ये ॥ स्थितमपा
गानामंगत्वं । तत्र विदेवनादयो भिषेचनीयाख्यसोमयागविध्यनंतरमाम्नाता स्तद्दी
यमाहेंद्रस्तोत्रकाले ऽपकृष्टाः माहेंद्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति । अयं विदेवनादी
नामभिषेकांतानामपकर्ष इति । तद्दमेऽभिषेचनीयांगं न राजसूयांगमिति संन्नाये ऽ
भिषेचनीयप्रकर्षाभावात्संहितप्राकृतांगमध्यपातादेवांतरप्रकरणेनाभिषेचनीयांग
तामात्रं कुमानस्योत्तरं ॥ तत्र प्रयोजनापेक्षाप्रकर्षणां यत्र चोदना । विदेवनादिकानां
तु न मध्ये प्रकृतविधिः । अभिषेचनीयानंतरं विहिताः प्रयोजनापेक्षाः संनिधिप्रा
प्ताभिषेचनीयांगत्वबाधेन प्रकरणाद्राजसूयांगतां नीताः नापकर्षसमये त्वयं प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ पृ॰ अभिषेचनीयारंभे विदेवनादीन्यविस्मृतसमस्तानुष्ठानसिद्ध्ये परिगणनीयानि कस्यचिदंगस्यांतरायशंकापनु
त्तये कर्मारंभे परिगणनस्यानशास्त्रपरिमाणसादित्वाच्चाचार्यैरुक्तत्वाच्च । सिद्धांते तु सर्वो दोषः सर्वांगत्वादिति २

प्र १ न १

योन्नमापेक्षं येनावांतरप्रकरणविषयतां प्रतिपद्येरन् । तस्माद्राजसूययागांगाः ॥ ॥ प्रक

रणाविभागे च विप्रतिषिद्धं द्व्युभयं ॥ राजसूय एव सोम्यश्चरुरैंद्रबार्हस्पत्यो विहितः । निर्वपति वि

धायश्रूयते । पुरस्तादुपसदां सोम्येन प्रचरंतीति । किमयं चरुरुपसदामंगं जगप्र

योजनसंबंधोयं तत्र यागांतरवत्तूफलार्थः कार्यो यं संयोग इति चिंत्यते ॥ त

त्रप्रकरणापक्षात्सामान्यवचनाद्वयं । ज्योराज्ये विनियुज्यते समाहाद्युपसदंगता ।

नश्च सोम्येनेति सच्च त्वाद्येन तृतीयां तेन षष्ठीनिर्दिष्टोपसदंगत्वेन विनियुज्यमा

नः सोम्यः प्रकरणापेक्षेण सामान्येन राजसूयवाक्येन फलसंबंधं लभते ॥

पुरस्ताद्वद्ध्याग्मागस्य तत्समीपेनुष्ठानादूयथा कथंचिदनुवादः ॥ अत्रापि

ननु षष्ठी दियागलक्षणा अतो नतादर्थ्यं गमयतीत्यत आह पुरस्तादिति । यथाकथंचिच्छब्देन पाक्षिकानुवादत्वास्व

चिना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धीयतेनेयं षष्ठी नादर्थ्यवाचिनी। द्विग्योगत्तस्य गालेषापुरस्ताद्वद्योगतः। अंगांगि
भावमात्रे हि पुरस्तादित्यनर्थकं। प्रसज्येत परं तस्मात्कालत्वाद्विधीयते। तथा
च सति नांगत्वं विधानुं नूयाकुपाद्विधिः। न ह्यनुसन्निविधयोनेकार्थव्याप्तिसमाः।
तस्मान्न कालार्थपदत्वं योगादित्थं कालार्थः सोम्यः। प्रकवद्धोतेहेतुत्वादितरस्य प्रधानं
स्यात्॥ वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति। अस्यामनमस्यामनमस्य देवाइ
ति तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यामनहोमाः विहिताः। किं ग्रामकामपदानुषंगेण सांग्रह
णावत् फलार्थाः उत सांग्रहण्यंगमिति संशये सांग्रहण्याः प्रकृतांगनिराकांक्षायाः
पुनरंगापेक्षाभावात् आमनहोमानां च फलपदानुषंगेण प्रयोजनावाप्तेरनपेक्षत्वा
त्संभवति च प्राधान्येंगत्वायोगात् ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ९२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तर्हि पाते अग्नेरजाशये सादावपि न स्यादत आह २

अतिशयार्थे प्रकरणादेवागतो वक्तुं मुक्तं आमनेति । यस्य याजानां पुरस्तात्क्रुक्रमाल् बहिरासनः सजाता

फलार्थत्वे साप्तेऽनुषंगे सकृदाम्नातस्य पुनरनुसंधानात्तथात्वसति सकृदाम्नातरूपबाधाल्
अत्यंतागतिकृतया तदाश्रयणादिह चानपेक्षतया सोग्रहः एषाः प्रकरणान्नावेपि संनिधेरेवत
दंगत्वसंभवात् । आमनहोमानां चेशाकृतो गमध्यविहितत्वेन प्रकरणसंस्पर्शस्यापि संभवा
दगतित्वाभावादनुषंगानाश्रयणात्परिधिमंत्रव्यवायेन च तदसंभवात् अंगलमेवन्याय्यं ॥ ॥
दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यां वै कांचिदध्वर्युश्च यजमानश्च दे
वतामंतरितः तस्या आवृश्चते प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णीयादिति । सोयं दधिग्रहः किं नैमित्तिकः
उत नित्यो नैमित्तिकश्च । अथ नित्य एवेति संशये । देवतांतरयेयागो निमित्तेयं विधीयते । त
स्मान्नैमित्तिकः स सत्यं नित्योपि ज्येष्ठशब्दतः । नैमित्तिक इति सत्यं । नित्योपि स्यात् । कुतः
ज्येष्ठशब्दसंस्तवात् । ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति प्रशस्तवचनो ज्येष्ठशब्दो नित्यस्य प्रशस्तो
न तु लः । अथवा प्राथम्यनिमित्तं ज्येष्ठ्यं नित्यस्य च न्ययं पाठक्रमाद्ग्रहांतरेभ्यः प्रथमं ग्र
माणेन भवति ज्येष्ठः । नैमित्तिकस्तूपजाते निमित्ते क्रियमाणो न नियोगतो ज्येष्ठः स्यात् । तस्मादु
भयरूपः स्यात् न त्वेवं नित्य एव सः । ननु नैमित्तिकोयं स्यान्निमित्तस्याश्रुतत्वतः । न ह्यंतरयो
घाविधानेन प्रकरणादेव विकृसामहीष्यंतरस्पर्शः । अनुषंगविषय एवायं न संभवतीत्याह परिधी
ति ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰ आद्ये निमित्तत्वस्य लब्धत्वात् ॥ ऐरूपेषा ठक्रम प्राप्त कालोऽपृह लोपि अंतरये पुनर्यो त्येः ॥ सिद्धान्तस्त्वन्तत्वमिति २
कर्तृसमानाधिकरणयच्छब्दसत्त्वेपि विशेषाशं कार्थमधिकरणं ७ पुंगीनः प्रथमं मनस्त्वादिमंत्रसंपादितं गाडुरखा २

निमित्तत्वेन श्रूयते । यदिशब्दाद्यभावात् । यच्छब्दस्य चाकर्तृसमानाधिकरणस्य तत्प्रतिपाद
कत्वाभावात् । अर्थवादमात्रमंतरयणश्रवणमिति नित्यएव स्यात् ॥ ॥ वैश्वानरस्यानित्यः स्या
न्निरपेक्षः समानसंख्यत्वात् ॥ अग्नौ श्रूयते यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते यथा सा
मिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति । अत्रा
पि पूर्ववदर्थवादमात्रं संवत्सरानरणमिति नित्यतां मन्यन्ते यच्छब्दस्याकर्तृसमभिव्याहृ
तो निमित्ततां संवत्सरानरणस्य प्रतिपादयतीति नैमित्तिकत्वेवस्थिता । षड्वितिः पूर्ववत्ता 23
स्यात् ॥ योग्निं चित्वान प्रतितिष्ठति पंचपूर्वा श्चितयो भवंत्यथ षष्ठीं चितिं चिनुते प्रतितिष्ठत्या
इति । किमियं षष्ठी चितिर्नित्यानित्या वा नित्यैः षड्वितिकः उत सप्रपंचचितिकरवाइदं तु चयनांतर
मेकचितिकं । अप्रतिष्ठायां निमित्ते विधीयत इति । तत्र । इरणप्रत्ययोनस्मात्त्वमहं रख्या इ
रणादिना । पंचचितिः सहितावेषामित्येतां न केवलां नहि केवलातिः षष्ठीति शक्या वक्तुं । त
स्मान्नित्यैवासौ षड्वितिकः । नैवं । यच्छब्दो ह्यप्रतिष्ठायाः स्पष्टमाह निमित्ततां । अविधा राम २
नक्रियापेक्षेषष्ठीं रख्या इरणं भवेत् । नित्याः पंचचितयः प्रागुक्तिहिताः ततः परमियं नैमित्तिकस्य
वादमात्रं संवत्सरानरणं न तु नित्यं ... ति
नापि त्वन्तेनेरूपपन्ने नैमित्तिकमेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्निधीयते इत्यन्निधानापेक्षं षष्ठीत्वमुपपन्नमितितनयकब्रावगतनिमित्तापन्हवः शक्यः कर्तु
मिति नैमित्तिकी यो ॥ पितृयज्ञः स्वकालत्वादनंगं स्यात् ॥ अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृ
यज्ञेन चरंतीति अनारभ्याधीतः पितृयज्ञः फलार्थत्वात् पुरुषार्थ इति संशये । कर्मवचनेनामावा
स्याशब्देन समभिव्याहारात्तदंगत्वं । यद्यपि कालस्यापि साधारणो यं शब्दस्तथापि फलक
प त्यनापरिहारार्थं कर्मवाचित्वैवांगो क्रियते । तस्मात् फलार्थ एवायमाहिताग्नेः । अनाहिताग्नेरप्यना
हिताग्निनाकार्य इति विहितः तस्य फलत्वाभावाद्भवतु पुरुषार्थः । तथा च भगवता मनुनानदर्शे
पितृयज्ञः ६ न विनाश्राद्धमाहिता (ग्निनाकार्य इति विहित) ग्नेर्द्विजन्मन इति वदता दर्शांगत्वं प्रदर्शितं । अनं
गं हितेन विना क्रियेत । तस्माद्दर्शांगं । नैवं (साधारणत्वेपि सामानाधिकरण्यतः) कालवाचित्वमे
व स्यात् तत्सापेक्षत्वात् कर्मत्ति । यद्यपिताव त्साधारणोमावास्याशब्दः तथाप्यपरान्हसामानाधि
करण्यलिप्सया कालवाचित्वमध्यवसीयते । न चायमतीवसाधारणः कांकेहि निरपेक्षो यं का
लसंबंधापेक्षयातु कर्मणिवर्त्तते । तस्मात् कर्मसमभिव्याहाराभावादनंग । मनुवचनस्य त्वयम
र्थः श्राद्धशब्देन मासिमासि श्राद्धमुच्यते । दर्शशब्देनाप्यमावास्याकालः । तदयमर्थः अमावा
स्य पौर्णमास्यामाधानेऽनंतरामावास्यायां न कार्यं ॥ भावात् कं इष्टयेनामयने च मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति
दर्शांगत्वादर्शविकृतिषु चकार्यः सिद्धांते तु विपर्यय इति २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकादशानीषोमीयकालीनायूपस्यास्तिइयंतुद्वितीयाऽ

स्यायामेवाहिताग्निः श्राद्धं कुर्यान्न तेन विना। सर्वेषांवापरपक्षाहःसु क्रियमाणेपितृन्प्रीणातीति स्मरत्यं तु रव शादन्येष्वप्यहःसु कुर्यादिति। एवं च स्मरत्यंत ऽ मनाहिताग्नि विषयंत्वविष्यति। त त्सिद्धं पितृयज्ञस्यानंगत्वं॥ ॥पश्वंगंरशनास्यात्तदागमे विधानात्॥ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वात्रि वृतायूपंपरिवीय आग्नेयंसवनीयंपशुमुपाकरोतीति येयंसवनीयस्यांगभूताद्वितीयारशना सा किं पशुबंधनार्थाऽत यूपसंस्कारार्थेति संशये। यूपार्थासत्यदृष्टार्थादृष्टार्थापशुबंधनी। अनपक्रमणात्तेनपश्वंगं रशना स्यात्। नहि यूपस्य रशना किंचिदृष्टं करोति पशोस्तु न पक्र मणं कुर्वती भवति दृष्टार्था तेन त्रिवृत्वादिपदिका त्रिवृता रशना वाक्ये न पशुयागांगतया विधीयते। त्रिवृद्यूपस्य माग्नेयमुपाकरोतीति। सा च दृष्टेनैव पश्वनपक्रमणेन तदंगतां प्रतिपद्यते। या च त्रि वृच्छब्देन द्वितीयाया च यूपं परिव्ययतीति द्वितीयान्तस्य वैस्पष्टानुवादः। यूपे हि पशुर्बद्धव्य श्चोदकप्रा प्तः। यश्च रशनया यूपे पशुं बध्नाति सोवश्यं युपे रशनां व्यापारयति। यत्र व्यापारयति सशक्य तेतया यूपं परिव्ययतीति वक्तुं। अतोयमनुवाद इति पश्वर्थारशना चोदकप्राप्ता चान्या रशना ता भ्यामुभाभ्यां पशुर्बध्यते। ततः पश्वर्थारशना। तदर्थं च परिव्याणं यूपे तस्याः प्रतिमोचनं। प्रतिमु चोदकाद्रशनास्त्येवेत्यत आह इतीति। अग्नीषोमीयरशनासत्वेपि यूपार्थत्वपक्षे यद्याद्वितीयायाक्यनात्स मुच्चयस्तथापश्वर्थत्वेपि तथीननरुचयमोद्वितीयाजाद्वितीयत्वे एवं च रशनापरिव्याणयूपानांदृष्टार्थतामन तीत्याह तत इति परिव्याणशब्दार्थमाह यूप इति

राम २५

परशनांगाकंस्य यूपपरिव्याणं त्वाप्रसयेनारादुपकारकं पशूपाकरणांगं सत् तद्वारा पश्वर्थं ननु यूपांगमिति पूर्वपक्षि
ते दृष्टार्थत्वेऽस्य स्याच यूपार्थत्वे संभवति न वै नोपाकरणं प्रसारादुपकारकत्वायुक्तेति सिद्धांत माहुः तदूषयति केचि

कात्तिकः संवत् ९२

त्वाहिंसाश्रनपक्रमणाय कल्पते। यूपोपि रस्त्वा एणुस्त्वानीयः तदर्थमेवेति सणिच्यूपेनस्याः ३ र्न
मेवदृष्टार्थं न्नवतीति स्मात्पश्चर्थं त्येवं प्राप्ते ब्रूमः। यद्यदृष्टार्थता यूपे स्यादेवं क्लिष्टकल्पना। यू
पार्थासत्यपि तेषादृष्टार्थादायोजन्मनः। परिव्याणं हि यूपार्थं द्वितीयातोवगम्यते। रशना चपरि
व्याणशेषभूतात्तृतीयया। सर्वं तद्विपरीतं स्यात् पश्वर्था रशना यदि। यूपार्था रशनात समाद्व वेन्न
पशुवंधनी। केचित्तु पूर्वपक्षेपि न पशुवंधनार्थी रशना यूपस्यैव परिव्याणं पशूपाकरणस्या
रादुपकारकमिति पूर्वः पक्षः सिद्धांतस्तु। यूपसंस्कारार्थमित्येवमाहुः। तथा सति अनुष्ठाना
विशेषान्निष्प्रयोजना चिंता स्यात्। पशुगणे त्वेकयूपे सहकृत्तमे वपरिव्याणमगृह्यमाणविशे
षत्वात्तंत्रेण सर्वेषामुपकुर्यादिति प्रति पशु रशनाकार्येति प्रयोजनं न सिध्येदित्याख्यातावत्।
॥ ॥ स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात्॥ यूपस्य स्वरूं करोतीति स्वरुणा पशुमनक्तीति किं यूपार्थः स्वरुः तस्य
पश्वंजनं प्रतिपत्तिः उत पश्वर्थः तस्य यूपादुपादानमिति संशये यूपस्येति षष्ठ्यादेवदत्तस्य
गौरितिवत्तादर्थ्यं मन्यते। स्वरुणा पशुमित्येवं शेषशेषिविरुक्तिः। स्वरोः पश्वंजनांगत्वं प
शोश्चापि प्रधानता। यूपस्येत्येवयवव्यतिरेकजनिता षष्ठी न तादर्थ्यं गमयतीति पश्वर्थः स्वरुः।
द्धांते तु यूपपक्षे वेसनुष्ठाना विशेषः प्रयोजनं। भवनमतेत् नयथा पशु म ४ पमात्रवचनान्नश्रयंजनमस्ती
त्यर्थः। ननु सवनीये प्रयोजनाभावो[illegible] दश पशुनियोजनपक्षे प्रतिपशु रशना
कार्यापक्षमलपक्षोऽयूपार्थत्वे यूपे नयादेकैव तिप्रयोजनं भविष्यतीत्याहुआरुः पशुगणे त्विति। आरादुप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवाधिकरणेऽप्यपघनेन कल्पैकस्यैव पशोरंजनं सिद्धांते सर्वेषामिति।
एवादिरं वीर्यकामस्येति वत् षष्ठ्या एवार्थत्वेन प्राप्तस्य रूपं बाध्यते एवाऽधिकरणे।

दर्शपूर्णमासयोरिज्या प्राधान्यं विशेषात्॥ दर्शपूर्णमासयोः किं सर्वेषां यागानां प्राधान्यं उताग्नेयादीनामेव काव्ये योगिनामितरेषां तदंगत्वमिति चिंत्यते। य एवं विद्वान् नित्येवं संयुक्तानु वादकोन विधायका वित्यनुवादस्यानु प्रयोजनमाग्नेयादीनामेव प्राधान्यसिद्धिरित्येतावत्स्थितं द्वितीये। अधुनातु तदेव प्रयोजनं सिध्यति नेति चिंत्यते। तत्राख्यातानुसारि लसं ज्ञाया राजसूयवत् तस्या विशेषतो ऽन्ते: सर्वयागप्रधानता। नामधेयं तावदाख्यातानुसारि यत्राख्यातं तत्र वर्तते। ननु यत्र नाम तत्राख्या तं) आख्यातं वा विशेषात्सर्वानेव रूपवतः प्रकृतान्यांनूपादाय फले विनियुंक्ते। अतो नामाव्युत्पन्नं द्विवचनांत प्रतिरूपकं सर्वेत्र वर्तत इति सत्यामप्यनुवादेन समुदायद्वयसिद्धौ सर्वेषां प्राधान्यं॥ ।। उच्य ते॥ यद्दि नामाप्रसिद्धार्थं तदाख्यातवशं न वेत्। इदं पुनः प्रसिद्धार्थमाख्यातस्य विशेषणं। प्राति पदिकं तावत्काव्ये द्वय संयोगादाग्नेयादिषु प्रसिद्धार्थं। द्विवचनमपि य एवं विद्वा नित्येवं संयुक्तानुवादद्वय परिकल्पितसमुदायद्वयाभिप्रायं प्रसिद्धार्थमेवान्य दर्शशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वं। अन्वारंभणीया वाक्यशेषेऽमावास्यापर्यायत्वेन प्रसिद्धत्वात्। तदेवं प्रसिद्धार्थं विशेषवाचि नामधेयं शक्नोत्या ख्यातं सामान्य विशेषवनं स्वविषयेऽस्थापयितुं इति षण्णामेव प्राधान्यमितरेषां तु प्रकरणात्तदंगत्वं॥

दर्शोवा एतयोः पूर्वः पूर्णमास उत्तर इ सुपत्नम्यामावास्या वेसरस्थली सुपर्स हाराद्दर्शोमावास्याशब्दे एकार्थो
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri
विसर्थः २ राम
प्र॰स॰ प्रयाजादीनामिष्टिविकारेष्वनतिदेशः सिद्धांते त्वतिदेश इति १ २५

ननु प्रकरणात्स्तोमाः सोमयागमात्राङ्गं स्युः। न स्युः सर्वपक्षे तदविशेषादित्याह। सर्वेषामिति ७

कु १

॥ ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं कारणं दीक्षणीयाग्नीषोमीयादीनि हविःपशुयागान्सोमयागं च प्रकृत्य श्रूयते। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति। तत्र चिन्त्यते। किं सर्वयागानां फलसंबंधेन प्राधान्यं उत सोमयागस्यैवेतरेषां तदंगत्वमिति। तत्राख्याता विशेषेण सर्वयागप्रधानता। नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यातं विधिनष्टि हि। ज्योतिराख्या न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कस्यचिद्यजेः। यत्रावयववशो वृत्तिर्नामधेयस्य गम्यते।२। त्रिवृदादिषु तच्छब्दस्य वृत्तिमात्रलयोदितः। ननु स्तोमाभिधेयत्वं ज्योतिःशब्दस्य तावता।३। अस्तु वा त्रिवृदादीनां ज्योतिःशब्दाभिधेयता। तथापि सर्वयागानां तत्संबंधात्प्रधानता।४। स्तोमा हि सर्वयागानामंगं स्फुरविशेषतः। सर्वेषां फलवत्वेन प्रक्रिया न विशिष्यते।५। अतः प्रकरणात्स्तोमाः सर्वयागांगतामियुः। सोमयागेन संयुक्ताः स्तोमवाक्येन चेन्न तत्।६। ग्रहणं स्तोत्रयोर्वाक्ये कालार्थसंगतिर्यतः। द्वयोरपि कृतार्थत्वात्स्तोत्रस्य ग्रहणस्य च।७। स्तोत्राणि तावदाज्यैः स्तुवत इत्यादिवाक्योत्पन्नानि प्रकरणाद्यागांगतां गतानि कृतार्थानि। ग्रहणमप्यैन्द्रवायववादिवाक्यविहितसोमसंस्कारतया कृतार्थमेवातो नेत्रकालार्थ एव संयोगः। ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति। न त्वंगांगित्वावगत्वेनुप्रकरणाविशेषात्सर्वयागान्प्रत्यवगम्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेदमंगताबोधकमिति परिहरति ५

ते। स्तोत्रीयासंख्या च स्तोमशब्देनोच्यत इति तत्संबंधः सर्वेषामविशिष्टः। तेनाख्यातविशेषेण
नाम्नश्चाप्यविशिष्टं प्राधान्यं सर्वयागानामिति प्राप्ते निधीयते।।ज्योतिष्टोमाभिधानस्य यागस्या
त्रफलं स्कृतं। ज्योतिष्टोमपदं वेदवाक्यशेषे निरूप्यते। ज्योतिष्टोमं विवेचनार्थं हेतद् वचनं त्रिवृ
त्पंचदशः सप्तदशः एकविंशः एतानि वा व तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति। तदिदं त्रिवृदा
दिकस्य स्तोत्रीयासंख्याचतुष्टयस्य ज्योतिःशब्दो वाचकः। अथापि न वाचकः स वै यथा तावत्तत्संब अपितुस्तोत्र कः५
धिनि यागे ज्योतिष्टोमपदं नामतया वर्त्तत इत्येतावद्धि स्पष्टमवगतं। अतस्तत्संबंधिन एव याग
स्य फलमिदं नान्यस्य। न च दीक्षणीयादीनां फलवाक्यप्रवृत्तिवेलायां सोमसंबंधः प्रसिद्धः। या
गानां स्तोत्राणां च निष्फलत्वात् विशेषेणांगांगित्वावानिष्पत्तेः फलसंबंधोत्तरकालं भावि प्राकर 26
णिकस्तोमसंबंधान्निपायं छेदनादिविधा विवयूपपदं ज्योतिष्टोमपदेद्रत्याश्रयणीयं स्यात्।
तत्र प्रसिद्धनिर्देशसरूपः शब्दो बाध्येत। सोमयागस्यापि यद्यप्यनेनैव न्यायेनांगांगिभाव
संबंधः स्तोत्रैरसिद्ध एव। तथापि सोमग्रहणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य च कालार्थोपितावत्सं
योगः प्रसिद्धः ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति। तावता च सोमयागस्य स्तो राम
मानां च संबंधमात्रं सिद्धं। तन्मात्रनिमित्त [illegible] बहुव्रीहिरिति शक्यते ज्योतिष्टोमपदेन २८
यः स्वर्गार्थे यागः क्रियते स स्तोमसंबंधसात् ज्योतिष्टोम इति याऽच्छिद्यते स स्वरूप इति वक्ष्यत्यर्थः ५ ७९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्र॰घ॰दी क्षणी यादीनां सोमयागविकृतित्व नातिदेशः सिद्धांतेत्वतिदेशाद्दति १

सोमयागोत्रिधानुमितितद्विशिष्टोयज्ञिस्तस्यैव फलसंबंधं करोति॥ ॥प्रसिद्धरूपे सति सोमया
गेन दीक्षणीयादिष्ववर्त्तते तत्॥ ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदंगभूताः॥ ॥इ
ति श्री महामहोपाध्याय श्री पार्थसारथिमिश्रकृतो शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य च
तुर्थ पादः॥ ॥चतुर्थोध्यायः समाप्तः॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

अध्व॰ प्रतिप्र॰ नेष्टा॰ उन्ने॰ ४
ब्रह्म॰ ब्राह्मणा॰ आग्नी॰ पोता
होता॰ मैत्रा॰ अच्छावा॰ ग्राव॰
उद्गाता॰ प्रस्तोता॰ प्रतिह॰ सुब्र

शा॰दी॰ ४ २३

राम २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पत्रे ३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri